Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 50, Şubat 2021, s. 339-389

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER48964>.

Öğr. Gör. Hasan TUNCA

İnönü Üniversitesi, Rektörlük, Türk Dili Bölümü, hsntunca@gmail.com

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE İKİLEMELER¹

Özet

Eldeki çalışmada ikilemeler, farklı boyutlarıyla ele alınmıştır. Bu çalışmanın amacı, Eski Anadolu Türkçesine ait yirmi sekiz eserden derlediğimiz ikilemeler çerçevesinde, Türkçenin tarihî dönemlerinden beri kullanılmış bir üslup biçimi olan ikilemelerle ilgili sorunları ortaya koymak ve bunlara küçük de olsa bir çözüm yolu bulabilmektir. Giriş bölümünde, alanın araştırmacıları tarafından ikileme için önerilen tanımlar ve görüşler ele alınmıştır. Bu bölümde, çalışmamız ile sağlayacağımız katkılar, çalışmamızda kullandığımız yöntem, kapsam ve sınırlılıklar üzerinde durulmuş, taradığımız metinler hakkında bilgi verilmiştir. Alfabetik düzende sunduğumuz ikilemeler, inceleme bölümüyle ses benzerliği, hece dizilişi, köken, anlam, kuruluş ve Türk dili tarihi açısından değerlendirilmiştir. Sonuç bölümünde ise, taranan metinlerden elde edilen malzeme, sayısal veriler ışığında yorumlanmıştır.

Anahtar kelimeler: İkileme, Eski Anadolu Türkçesi, Türk dili tarihi

¹ Bu araştırma, “Eski Anadolu Türkçesinde İkilemeler” adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

REDUPLICATIONS IN OLD ANATOLIAN TURKISH

Abstract

Reduplications of the study in hand are considered in all its bearings. The purpose of this study is to introduce the matters about reduplications as a idiom style, used since the historical period of Turkish language, and to try to find a solution for these matters in accordance with reduplications we garnered from twenty-eight works belong to Old Anatolian Turkish. In introductory chapter, descriptions and views on doubling words, suggested by the researchers of the field, are taken in hand. In this chapter, we have accentuated on the contribution we will supply with our study, the method we used, scope and restraints. Information is given about the texts we analysed. Reduplications we have presented in alphabetic sequence are examined by vocie analogy, syllable arrangement, origin, meaning, formation and are evaluated in terms of history of Turkish language. In final chapter, the result obtained from the texts analysed is paraphrased in light of numerical data.

Keywords: Reduplications, Old Anatolian Turkish, History of Turkish language

GİRİŞ

İkileme pek çok dilde kullanılan bir üslup biçimidir. İkileme; anlamı kuvvetlendirmek, pekiştirmek ve güzelleştirmek için aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya eş, yakın ya da karşıt anlamlı sözcüklerin yan yana kullanılmasıyla elde edilir. Temel olarak anlamı kuvvetlendirmek için kullanılan ikilemeler Türkçede de çok sık başvurulan biçimlerdir.²

İkileme kavramı için Osm. atf-ı tefsiri, Fr. redoublement, İng. reduplication dual, hendiadyoin Alm. verdoppelung, zwillingsformen, hendiadyoin terimleri kullanılmıştır. Bu kavram için pek çok değişik tanımlamalar yapılmıştır. Günümüz Türkçesinde “tekrar, yineleme, ikileme, hendiadyoin, kelime koşması, ikizleme, koşma, koşaç, sıralama, katmerleme, eşanlamlı ikizlemeler, çift sözler, reduplikasyon” gibi terimlerin ikileme kavramını karşılamak için ortaya atılması bu konuda araştırmacıların bir görüş birliğine varamamış olmalarının en büyük kanıtıdır. Hatipoğlu’na göre, “anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılması”dır (Hatipoğlu, 1981: 9). Zülfikar, “sürekliliği anlatmak, anlamı pekiştirip, zenginleştirmek, söyleyişe ahenk katmak, ses ve söz benzerliği sağlayarak, tabii sese daha çok yaklaşmak, iki kelimeyle bir kavramı adlandırmak, ortaklaşa yeni bir anlam elde etmek amacıyla birincil ya da ikincil biçimlerin tekrarlanması” biçiminde ifade etmiştir (Zülfikar, 1995: 161).

² Eski Anadolu Türkçesi dönemi içinde değerlendirebileceğimiz, devrin özelliklerini yansıtan eserlerden elde edilen ikilemeler, bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Bu yüzden ikileme kavramını teorik olarak ele almadık ve ikileme üzerine yapılan çalışmalar üzerinde uzun uzadıya durma gereği duymadık. Daha geniş bilgi için bkz: Tunca, (2011b), Böler (2011), Güngör (2018).

Bu çalışma, ikileme varlığı açısından taranan, Eski Anadolu Türkçesi devri içerisinde değerlendirebileceğimiz, XIII. yüzyıl ile XV. yüzyılın ilk yarısına uzanan, çeşitli yayınlarda transkripsiyonu yapılmış metinlerle sınırlıdır.

KAPSAM ve SINIRLILIKLAR

Eldeki çalışmada ikileme kavramını şu açıdan ele almayı uygun gördük:

Çağatay, “Uygurcada Hendiadyoinler” adlı makalesinde ikilemeleri şöyle değerlendirmiştir:

“Aynı manada yahut yakın manadaki iki kelimenin bir tek kelime gibi bir ifade etmesine Hendiadyoin (Hend.) denir. Hendiadyoinler ekseriya iki sinonimden ibarettir. Yani her iki kelime de aynı manaya gelen ayrı ayrı kelimeler olup, bunlar ayrı ayrı da aynı manada kullanılabilirler. Mesela yorgun argın, delik deşik, bıkmak usanmak, bitmek tükenmek, yalvarmak yakarmak, köşe bucak, uç bucak, şura bura, şu bu, vb. Bunların yanında birbirini tamamlayan, bazen de birbirinin karşılığı ve hatta zıddı olan kelimelerden mürekkep Hend.ler vardır ki bu gibi teşkillerin kısımlarına antonyme deriz. Mesela üst baş, yemek içmek, saz söz, düğün dernek yahut ana baba, karı koca, iyi kötü, yaz kış, konar göçer vb” (Çağatay, 1942: 29-30).

Erdem, ikileme ve yineleme terimlerinin birbirine karıştırıldığını ve bunların ayrılması gerektiğini ifade eder. “Harezmi Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine” başlıklı makalesinde Erdem, ikileme tanımı yaparken şu konulara dikkat çekmiştir:

“İki kelime aynı anlamı ifade eder hale gelir. İkilemenin oluşumu çoğu zaman asırlarca sürebilmektedir. Özellikle din ve kültür değişimi ikilemelerin oluşumu için uygun zemini hazırlar. İkilemelerde her iki kelime de aynı eki alır. İkilemelerin içindeki her bir kelime, cümle içinde görev yönünden aynı işlevi yüklenir. İkilemeler tam anlamıyla bir dil olgusudur ve oluşumunun esasını Türk dilinin yapısından almaktadır. Sözlük yazılırken madde başı olabilecek nitelik taşırlar” (Erdem, 2005: 190)

Ağakay, Osmanlı Türkçesinde birbirini yorumlayan iki kelimenin birbirine ve (-u, -ü) edatıyla bağlanarak kelime çifti halinde kullanılmasına “atf- ı tefsiri” adı verildiğini belirtmiş, örnek olarak da ahz- u girift, mürur-u ubur, şerh- ü izah gibi hemen hemen aynı anlamdaki kelimelerin bağlanmaları gösterildiğini ifade etmiş ve şöyle devam etmiştir:

“Batı dillerinde kullanılan Yunanca hendiadyoin terimine gelince, bu da aşağı yukarı aynı olayları anlatır: hen bir, dia yolu ile, aracıyla; dyoin iki (iki yolu ile bir), yani iki kavramı kullanarak tek bir kavram anlatma. Ancak bu, aslında, atf- ı tefsiri gibi belirli birtakım kelime çiftlerine verilmiş bir ad olmaktan çok, bir söz sanatının adı olarak kullanılmıştı ‘Sesler ve dualar’ çifti ile, tek sayılan ‘dua eden sesler’ kavramı anlatılmış oluyor” (Ağakay, 1954: 97-98)

Bu bağlamda, “hendiadyoin”e tam manasıyla kavram dairesini ve kullanım alanını karşılayamasa da terimsel anlamda ikileme karşılığı tercih edilmiştir. Korkmaz’ın, “aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki ya da daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesiyle oluşturulan kelime grubu” (Korkmaz, 2007: 123) tanımı göz önüne alındığında ikileme, iki kavramla tek ve yeni bir kavram oluşturmaktır diyebiliriz. Bu bakımdan, kelime tekrarlarını ve yinelemelerini ikileme başlığı altında değerlendirmek bizce yerinde olmaz.

AMAÇ

Çalışmanın amacı, Eski Anadolu Türkçesinin ikileme varlığını toplu halde tespit etmektir. Bugüne kadar yapılan çalışmalar, döneme ait metinlerin sayıca çokluğu nedeniyle sınırlı sayıda eserin değerlendirilmesiyle meydana getirilmiştir. Bu çalışma, çağın karakterini yansıtan yirmi sekiz eserin taranıp, incelenmesiyle oluşturulmuştur. İkilemeler, kalıplaşmış ya da kalıplaşma eğiliminde olduklarından, bu çalışmayla Eski Anadolu Türkçesi uzmanlarına metin tamirinde ve anlamlandırmada yol gösterebilecek bir veri kaynağı meydana getirme amacı hedeflenmiştir. İkilemeyi oluşturan öğelerden birini bilmek, metin tamiri sırasında diğeri hakkında doğru tespit yapmada yardımcı olur. Bu yardım vasıtasıyla eksiksiz bir metin yayını yapmak mümkün olabilir. Amacımız, Eski Anadolu Türkçesinin ikileme varlığının bir bütün olarak ortaya konulduğu bu çalışma ile diğeri tarihî Türk lehçelerinden Anadolu ağızlarına, çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesine ikilemelerin bütüncül bir bakış açısıyla ortaya koyulacağı çalışmalara küçük de olsa bir katkıda bulunmaktır.

YÖNTEM

İkilemelerin sınıflandırılması konusunda araştırmacılar arasında görüş birliği yoktur. Sınıflandırmada kimi ses benzerliklerini temel alırken, kimi anlamı temel almış, kimi de her ikisini değerlendirmiştir. Çalışmamızda ikilemeleri, her iki özelliğe göre de değerlendirdik. İkilemeleri oluşturan sözcüklerin diziliş ilkeleriyle ilgili Ağakay, Hatiboğlu, Çağatay ve Tuna'nın fikirlerinden yararlandık. Örneğin, Tuna dizilişte anlamın hiçbir rolü olmadığını, sadece seslerin dizilişi belirlediğini savunmuştur. Buna karşılık Ağakay, dizilişte hem seslerin hem de anlamın belirleyici olduğunu düşünerek kendi makalesinde konuya her iki açıdan da yaklaşmıştır. Hatiboğlu, diziliş ilkelerine değinirken, anlamdan bahsetse de seslerin sıralama üzerindeki etkisine daha çok vurgu yapmıştır. Çağatay da anlamla ilgili bir konu olan hendiadyoinleri incelediği makalesinde diziliş belirleyen etkenleri sayarken ses konusuna yer vermiştir. Çalışmamızda, ikilemeler ön ses, iç ses ve son seslerinde gösterdiği benzerlikler bakımından sınıflandırılmıştır. Çalışmamızda bazı örnekler iki bölümde, bazı örnekler ise her üç bölümde birden verilmiştir. Bu da ikilemeleri tek bir kalıba sokmanın imkânsız olduğunu göstermektedir. Bu yüzden, ikilemeleri hece diziliş bakımından da değerlendirdik. İkilemelerin Tuna ve Ağakay'ın makalelerinde belirttikleri ve bizim de çalışmamızda esas aldığımız diziliş ilkelerine uyduğunu tespit ettik. Mesela, Türkçe ikileme dizilişine göre az heceli sözcük çok heceli sözcükten önce gelir. Ancak istisnai bir durum olarak çok heceli sözcüğün öne geldiği örnekler de vardır. Çalışmamızda, ikilemeleri köken bakımından Türkçe sözcüklerle ve yabancı sözcüklerle kurulanlar (Arapça, Farsça); yabancı ve Türkçe kökenli olanlar olarak bölümlere ayırdık. Çalışmada, ikilemelerin kuruluşları bakımından incelenmesine yer verdik. Bu bölümde bağlaçla ve bağlaçsız kurulan ve öğeleri yer değiştirmiş ikilemeleri sınıflandırmaya tabi tuttuk.

Eski Anadolu Türkçesine ait inceleyebileceğimiz metinleri tespit ettik. Bu metinleri tek tek tarayıp, fişledik. Fişleme sırasında, ikileme olarak değerlendirdiğimiz yapının kullanım sıklığına ve kalıplaşma eğilimine dikkat ettik. Yabancı kökenli kelimelerden oluşan yapıları birden fazla eserde tekrarlanması ya da bu yapının Türkiye Türkçesinde karşılığının rastlanması durumunda ikileme olarak kabul ettik. Çalışmamızda, bu ölçütlere göre düzenlenen her ikilemeyi madde başı olacak şekilde alfabetik tertipte sıraladık. ad āan ve ad u āan örneklerinde

aynı kelimelerden oluşan ikilemelerin bağlaçlı ve bağlaçsız kuruluşları, tanıkladığımız bağlamları ve ifade ettikleri anlam karşılıkları farklı olduğundan her birini ayrı madde başı olarak değerlendirdik. Bağlamda çekim veya yapım ekiyle tanıkladığımız ikilemeyi, madde başında yalın halde vermeyi uygun gördük. İkilemenin herhangi bir ögesinin farklı bir ikilemede kullanıldığı durumlarda ok (→ / ←) işaretiyle gönderme yaparak, ögenin hangi ikilemelerde nasıl kullanıldığını açıkça gösterme fırsatı sunduk. Madde başındaki ikilemenin ardından tırnak içinde Türkiye Türkçesindeki karşılığı vererek, yapıyı örnek bağlamlarla tanıtmak istedik. Taranan metinlere yapılan göndermelerde metnin kısaltmasını verdik. Sonrasında asıl metindeki varak numarasını yoksa metni hazırlayanın belirlediği bölüm numarasının altında ikilemenin geçtiği satırın numarasını yazdık. İkilemenin tanıklandığı metin yayındaki sayfa numarasını köşeli parantez içinde ayrıca gösterdik. Ayrıca ele aldığımız yapının taradığımız eserlerde her bir bağlamını aldığı çekim ya da yapım ekini gösterecek biçimde verirken, bu yolla ikilemenin kullanım sıklığını da göstermek istedik. Toplu olarak sıralanan ikilemeler ve bunların tanıklandığı bağlamlar transkripsiyon ve okunuş açısından farklılık oluşturmaktaydı. Bu bağlamda, farklılığı mümkün olduğunca ortadan kaldırmak için ortak bir transkripsiyon ve anlamlandırma tarzı benimsedik. Örnek:

ad āan → ad u āan: ‘isim, şan, şöret’ Bilürem anı kim tÀeatı yokdur / Hem ilde-şarda adı āanı yokdur (RN: 213 [67]; YED: 71/7 [89]; a.+um ā.+um HF: 5395[332], a.+ı ā.+ı HF: 5502 [337]).

ad u āan: ‘isim, şan’ èAdl eyler-iseñ cihĀn dutasın / Kisrî bigi ad u āan dutasın (KK: 30a1 [64], a. ā.+ın KK: 83a10 [119]; a. ā.+um KBD: 1456/2 [543]) ← ad dad ← ad āan.

Eski Anadolu Türkçe eserlerinden tespit edebildiğimiz ikilemeleri, toplu olarak görmek adına, çalışmanın sonuna alfabetik sırayla, yukarıda belirttiğimiz şekilde verdik.

İNCELEME

Ses Benzerliği Bakımından İkilemeler

İkilemelerin birtakım üslup özellikleri mevcuttur. Bu özellikler ses benzerlikleriyle elde edilir. Ses benzerliğinin ya da tekrarının yarattığı müzikli yapı da üslup açısından bir zenginlik oluşturur. Mesela ikilemeyi oluşturan sözcüklerin aynı sesle başlaması bir ahenk oluşturur. Bunun yanı sıra aynı sesle bitmesi ya da iç seslerde benzerlik olması da ahenk için gereklidir. Bu bölümü, ikilemelerin nasıl bir ses düzeni içinde bulunduklarını ve nasıl bir ses benzerliğine sahip olduklarını göstermesi bakımından incelemeye değer gördük. Aşağıdaki ikilemeler ses bakımından ön ses, iç ses ve son seste gösterdikleri benzerliklere göre üç bölüme ayrılmıştır.

Ön ses benzerliği olan ikilemeler

Ön seste benzerlik, ikilemeyi kuran sözcüklerin başındaki ünsüzlerin benzeşmesiyle sağlanır (Hatiboğlu, 1981; 13). Ön seslerin tekrarlanması ikilemelerde söyleyişte güzellik sağlamak için uygulanan bir usuldür. Bu bölümde dere depe ‘dere, tepe’, úaygu úayı ‘endişe, sıkıntı, tasa’, olmuş oldaçı ‘olmuş, olacak’, taà úaş ‘dağ, taş, tepe’ gibi bazı yapılarda hem ön ses hem de iç ses benzerliği olduğu gözlenmiştir. Her iki gruba da giren bu yapılar her iki başlık altında verilmiştir. Bu bölümde 92 yapı tespit edilmiştir:

‘Āüil ü anıúı, aç u arnuà, alnuà u èÀciz, altun aúçe, aluàalı aàrıàalı, aúca altun, aúca vü altun, bĀà

bostÀn, bÀà u bÀàçe ~bÀòçe, bÀà u bostÀn, baór u ber, baş beyin, bellü bayıú, bellü beyÀn, ben ü sen, benven ü ben, berr ü baór, bir ü bar, bostÀn u bÀà, cÀn u ciger, cevr ü cefÀ, dere depe, dil dudak, dîn diyÀnet, dîn ü diyÀnet, dün ü gündüz, gel- git-, gece ~ gice gündüz, gice vü gündüz, àuããa vü àam, gündüz gice, òor u óaúir, úÀl ü úil, úarı úoca, úaravaş u úul, úaygu úayı, úayà u vu úoròu, úol úanat, úoròu vü úayà, úorúu úayu, úoyun u úurt, kuh u kuhsÀr, úul úaravaş, úul u úaravaş, kýr u ker, úurd úuş, úurd u úoyin, úurd u úuş, úuyruúsuz úulaúsız, nÀm u nişÀn, olmiş oldacı, āaç āaúal, āaç u āaúal, āaā selÀmet, āaā u selÀmet, āaā āol, saàlià u āayruliú, āaàliú āaàinç, āağu āağa, āaā u āol, āaúal u āaç, sÀz u söz, āoāan āarmusaú, āol āaā, söz ü sÀz, şer u şýr, ùaā u ùaş, tÀc u taòt, taā ùaş, ùaā u ùaş, taòt u tÀc, ùaş ùopraú, ùaş u ùaā, ùaş u ùopraú, tat vü tuz, teñ tuş, ùorıl- ùodıl-, yamrı yumrı, yan- yakıl-, yÀr u yoldaş, yaraú yat, yat yaraú, yavuz u yaòşı, yazı yaban, yazuklu yavuz, yemîn ü yesÀr, yi- yidür-, yir yurt, yoldaş ü yÀr, yön yoş, yüz ü yanak, zir ü zeber

İç ses benzerliği olan ikilemeler

İkilemelerin bazılarında iç ses benzerliği vardır. İç ses benzerliği de söyleyişi daha etkili kılmak için başvurulan bir yöntemdir. Bu bölümde dün ü gün ‘gece, gündüz, her zaman’, kÀr u bÀr ‘iş-güç’, uruş ùokuş ‘savaş, mücadele’ gibi birkaç örnekte hem iç ses benzerliği hem de son ses benzerliği görülmektedir. Bunlar her iki bölümde de verilmiştir. 84 yapıda iç ses benzerliği görülmüştür:

aàdur- u indür-, alaò bulaò, aluàli aàriàli, ayın bayın, bÀc u òarÀc, bÀà u bÀàçe ~ bÀòçe, bÀà u bostÀn, bal yaà, baş u cÀn, ben ü sen, benven ü ben, cÀn u baàir, cÀn u baş, Çalap TaÆrı, dere depe, dînç ü fÀrià, dîn diyÀnet, dün gün ~ dün kün, dün ü gün, faàfýr u hakÀn, geyim keçim, Óaú Çalap, òalú úamu, inaà u òÀã, úara yaàiz, kÀr u bÀr, úaygu úayı, úaz tavuú, úul u sulùÀn, úurd úuş, úurd u úuş, úuyruúsuz úulaúsız, kün dün, mÀl ùavar, mÀl u ùavar, nÀm u nişÀn, olmiş oldacı, oran u úiyÀs, āaç āaúal, āaç u āaúal, āaā selÀmet, āaā u selÀmet, saàlià u āayruliú, āaàliú āaàinç, āağu āağa, āaúal u āaç, āarp úatı, satu bÀzÀr, sen ben, sen ü ben, senlik benlik, senlik ü benlik, siz ü biz, āoāan āarmusaú, sulùÀn u úýl, āusuz u yaluñuz, tÀc u taòt, ùaā ùaş, ùaā u úaya, ùaā u ùaş, ùaā u ùaş u yaban, ùağ u yabÀn, taòt u tÀc, ùaş u ùaā, ùaş u ùopraú, ùorıl- ùodıl-, uçmaú u úamu, uslu delü, uruş ùokuş, uãak oàlan, uãlusız u bilgilü, yaà u bÀl, yaúin u iraú, yamrı yumrı, yan- yakıl-, yaraú yat, yat yaraú, yavuz òayrsuz, yavuz u yaòşı, yazı yaban, yazuà u müzd, yazuklu yavuz, yi- yidür-

Son ses benzerliği olan ikilemeler

İkilemelerde son ses benzerliği, genellikle son ek benzerliği ile sağlanır (Hatiboğlu, 1981; 14). Ağakay da Türkiye Türkçesinde koşmalarda koşuklar arasındaki ses uygunluğunun göze çarpacak kadar çok olduğunu belirtmiş ve bu ses uygunluğunun başta ve sonda olabileceğini ifade etmiştir (Ağakay, 1954; 99). sÀz u söz ‘kelam, müzik ve hoş sohbet’, zir ü zeber ‘altüst’ şeklinde hem ön seste hem de son seste benzerlik gösteren yapılar olduğu gibi dün gün ~ dün kün ‘gece, gündüz, her zaman’ şeklindeki hem iç seste hem de son seste benzerlik gösterenler de her iki bölümde birden verilmiştir. Çalışmamızda son ses benzerliği bulunan 52 yapı saptadık:

ac u muòtÀc, ad dad, èaúl u gönül, aàdur- u indür-, alaò bulaò, ayın bayın, aluàli aàriàli, artuú

eksük, bÀc u òarÀc, baór u ber, benven ü ben, berr ü baór, bir ü bar, bugün yarın, bugün ü yarın, cÀn u ten, dün gün ~ dün kün, dün ü gün, geyim keçim, güç ü baınc, òor u óaúir, ilan ~ yılan çıyan, irte gice ~ gece, úÀl ü úil, kÀr u bÀr, úayàu vu úoròu, úoròu vü úayàu, úov u sav, kök āimaú, kÿr u ker, úuyruúsuz úulaúsız, sÀz u söz, sen ben, sen ü ben, senlik benlik, senlik ü benlik, siz ü biz, söz ü sÀz, şer u şÿr, úorıl- úodıl-, uruş úokuş, uz uz u az az, vuruş tokuş savaş, yamrı yumrı, yavuz òayrsuz, yaz- u düz-, yaz u güz, yoúuş u inişü, yüz göz, zır ü zeber

Hece Dizilişi Bakımında İkilemeler

İkilemeyi oluşturan sözcüklerin seçiminde bazı kurallar mevcuttur. Bu kurallar, sözcükler arasındaki anlam ve ses özelliklerine bağlıdır. Ünlüyle başlayan ve az heceli olan sözcük ikilemenin ilk ögesini oluşturur (Çağatay, 1942: 33; Ağakay, 1954: 101; Hatiboğlu, 1981: 16). Çağatay'ın da ifade ettiği gibi çalışmamızda bu kurala uymayan, çok heceli sözcüğün önde olduğu durumların da olduğu görülmüştür.

İlki az heceli ikincisi çok heceli sözcüklerle oluşan ikilemeler

İkileme kuruluşunda genellikle az heceli sözcüğün başa gelmesi özelliği bütün araştırmacıların ortak saptamasıdır: “Hendiadyoin kısımları ister vokalle, ister konsonantla başlasın, az heceli ekseriyetle çok hecelinin önüne gelir” (Çağatay, 1978: 33). “İkilemeyi kalıplaştıran, perçinleyen etkenlerin başında, tek heceli ya da az heceli sözcüğün, çok heceli sözcükten önce gelmesidir” (Hatiboğlu, 1981: 16). “Hece sayısı eşit olmayan koşuklardan hecesi az olanı başa geçirilir” (Ağakay, 1954: 101). Bu bölümde az heceli sözcüğün önce geldiği 103 yapı mevcuttur:

Àb u hevÀ, ac u muòtÀc, aç u arnuà, aç u āusuz, aç u yalın, aà u úara, èahd ü peymÀn, ‘akl bilü, èaúl u gönül, èaúl ü bilü ~ bili, ay u güneş, bÀc u òarÀc, bÀà bostÀn, bÀà u bÀàçe ~bÀòçe, bÀà u bostÀn, bal u şeker, baş beyin, bay yoúsul, bay u yoòsul, beg ü pÀdişÀh, beg ü ulu, bit- uzan-, cÀn gönül, cÀn u baàir, cÀn u ciger, cÀn u gönül, cevr ü cefÀ, ceng ü āavaş, deng ~ denk u óayrÀn, di- işit-, dil dudak, dîn diyÀnet, dîn ü diyÀnet, dinç ü fÀrià, dün ü gündüz, el ayaú, er èavret, er ü èavret, et ü deri, et ü sünük, eylük ü yavuzluú, fetó ü óafer, fíkr ü āaàinc, görklü vü mûnaúúaş, gör- işit-, göz ü úulaú, güç ü baınc, gül- oyna-, Óaú Çalap, òalú úamu, òor u óaúir, il ü şehir, úl u úaravaş, úaz tavuú, kibr ü meni, úol úanat, úurd u úoyın, kök āimaú, köşk ü sarÀy, úl òalÀyíú, úl úaravaş, úl u sulùÀn, mÀl ùavar, mÀl u ùavar, mûşk èanber, mûşg ~ mûşk ü èanber, nÀm u nişÀn, olmuş oldacı, ot u yapraú, āaç āaúal, āaç u āaúal, āaà esen, āaà selÀmet, āaà u çürük, saà u esen, āaà u selÀmet, saàlià u āayruluú, āÀnÿ endişe, āoàan āarmusaú, söz ü savaş, āubó u aúşam, āusuz u yaluñuz, úaà ova, úaà u úaya, úaà u úaş u yaban, úağ u yabÀn, úaş úopraú, úaş u úopraú, úoy düğün, yÀd u biliş, yan- yakıl-, yÀr u yoldaş, yaş úurı, yaş úuru, yat yaraú, yi- yidür-, yüz ü yanak, òevk ü āafÀ, zır ü zeber

İlki çok heceli ikincisi az heceli sözcüklerle oluşturulan ikilemeler

Türkçe ikileme kuruluşunda az hecelinin başta bulunması çok sık rastlanan bir diziliş ilkesidir. Bu saptama Hatiboğlu (1981: 16), Çağatay (1978: 33) ve Ağakay'ın (1954: 101) ortak görüşüdür. Ancak bunun tersi durumlar da olabilir. Bu tür kuruluşlara Uygurca döneminde de rastlanabildiğini görebilmekteyiz (Çağatay, 1978; Şen, 2002). Bu çalışmada ilk hecesi çok heceli olan 34 yapıya rastlamaktayız.

aàız dil, alın baş, èavrat u er, baàla- şeş-, bakır u tunc, benven ü ben, biliş ü yÀd, bostÀn u bÀà,

bölük bölük ü āaf āaf u cavú cavú, etmek ü aş, gökçek ü òoş, gönül cĀn, gönül ü cĀn, āuāāa vü āam, hafta vü ay, òayĀl ü düş, óayrĀn u deng, hevĀ su, inaā u òĀā, úaravaş u úul, úoyun u úurt, oālan u úiz, oāul úiz, oúı- yaz-, āaúal u āaç, sulūĀn u úyl, yaraú yat, yazua u müzd, yazuklu yavuz, yoòsul aç, yoòsul ~ yoúsul bay, yoòsul ~ yoúsul u bay, yoldaş ü yĀr

Eş heceli sözcüklerle oluşturulan ikilemeler

Eş heceli sözcüklerle oluşan ikilemelerin kuruluşunda bazı istisnalar dışında ünlüyle başlayan sözcük öne ünsüzle başlayan sözcük sona gelir. Ancak çalışmamızda, ünsüzle başlayan ögenin başta görüldüğü durumlar da vardır. Bu bölümde 208 eş heceli ikilemeyi tespit ettik:

acı tatlu, ad dad, ad āan, ad u āan, ‘adl ü dĀd, aādur- u indür-, aāız burun, Āh ü vĀy, Āh u zĀr, aúca altun, aúca vü altun, ‘Āúil ü anjú, ‘aúl u fikr, èaúl u ög, èaúl u us, al- git-, alaò bulaò, al- u āat-, alnuā u èĀciz, altun aúçe, altun gümüš, altun u gümüš, aluālì aārìālì, èĀm u òĀs, arpa buāday, arnuā u miskìn, artuā u eksük, artuú eksük, assı ziyĀn, ašaā u yüce, aş u āu, ay gün, ayın bayın, ‘ayş u úoy, ay u gün, ay u yıl, ay yıl, az çok, az u çoò ~ çoú, baór u ber, bal yaā, baş göt, baş göz, baş u göz, baş u pĀ, bellü ‘ayĀn, bellü bayıú, bellü beyĀn, bellü ôĀóir, ben ü sen, berr ü baór, bir ü bar, biş on, boy úadd, bugün yarın, bugün ü yarın, cĀn u baş, cĀn u dil, cĀn u ten, cevher altun, cümle ‘Ālem, Çalap TaĒErì, çirkin ü göğçek, dere depe, dil ü cĀn, dök- āaç-, dün gün ~ kün, dün ü gün, dünyĀ Āòret, dünyĀ vü Āòret, ekin úarı, erkek ü dişi, esrük ü hüĀr, et ten, ev ü barò, eyü ~ eygü yavuz, eylük iósĀn, faāfÿr u hakĀn, fĀriā u dınsuz, gece ~ gice gündüz, geyim keçim, gice vü gündüz, girev dutu, gök ü yir, gökcek ü ùatlu, gündüz gice, göz ü úaş, óarif ü úonuú, òaā u èĀm, òayr u şer, heybet ulu, òidmet ùapu, ılan ~ yılan çıyan, ıssı āovuú, iç- yi-, iç ùaş, iç ü ùaş, il gün, il şĀr, il ü boy, il ü şĀr, irte gece ~ gice, ir ü giç, iri vü ušaā, iş güç, iş úur, iz toz, iz u yol, jeng ü pĀs, úaba vü yüce, úĀl ü úil, úamu èĀlem, úar buz, kĀr u bĀr, úara yaāız, úarı úoca, úaş u göz, úaygu úayı, úayau vü guāāa, úayau vu úoròu, úış yaz, kiçi vü ulu, úoròu vü úayau, úorúu úayu, úov u sav, kÿr u ker, úurd úuş, úurd u úuş, úuru vü yaş, úuyruúsuz úulaúsız, kün dün, mekr ü Āl, menzil turak, od u úor, oò u yay, oran u úıyĀs, öl- yit-, ölü diri, ön ~ öñ ard, ön ~ öñ son, öñ ü úiç, safĀ dirlik, āaā āol, āaālìú āaainç, āağu āağa, āaā u āol, sağır u kör, āarp úatı, satu bĀzĀr, sĀz u söz, sen ben, sen ü ben, senlik benlik, senlik ü benlik, siz ü biz, āol āaā, āon vü ilk, söz ü sĀz, āubó u şĀm, şĀr u il, şehir ü il, sems ü ay, şer u şÿr, tĀc u taòt, ùaā ùaş, ùaā u ùaş, taòt u tĀc, ùaş u ùaā, tat vü tuz, ten tuş, ùoàru dürüst, ùorıl- ùodıl-, uçmaú u ùamu, ulu kiçi, ulu vü beg, ulu vü kiçi, uruş ùokuş, uā u èaúl, uā ~ uāā u ög ~ ök, uāak oālan, uslu delü, ušaā ü iri, uālusız u bilgilü, uz uz u az az, vir- al-, vuruş tokuş savaş, yaā u bĀl, yaúın u iraú, yamrı yumrı, yat- tur-, yavuz òayrsuz, yavuz u keydüg, yavuz u yaòşı, yay úış, yaz- u düz-, yaz u güz, yazı yaban, yaz u úış, yıl u ay, yılúı úara, yi- iç-, yi- ü iç-, yir gök ~ kök, yir ü gök, yir yurt, yoúuş u iniş, yol u iz, yoldaş u rĀz-dĀr, yön yoş, yüz göz, zulf ü saç

Köken Bakımından İkilemeler

Alıntı sözcüklerin birçoğu dilimize ikileme yoluyla girmiştir. Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi devrinde de bu yolla dilimize birçok yabancı sözcük girmiştir. İkilemeler yoluyla dilimize sözcük girmesi yeni bir dini benimsediğimiz dönemlerle paralellik göstermektedir. Din faktörünün yanı sıra kültürel ve sosyal etkileşim de dile yeni sözcüklerin ikileme yoluyla girmesi için uygun zemini hazırlamıştır. Bu durumda yeni dini benimsemek ya da yeni bir kültüre uyum sağlayabilmek için önce o dinin ve o kültürün kavramlarını bilmek gerekmektedir. İnsanlara bu

kavramları öğretmek için yanına Türkçesi de eklenmiş ve böylece aynı anlama gelen sözcükler bir arada tek bir kavramı anlatır hale gelmiştir (Tekin, 2001: 106-107).

Türkçe sözcük ikilemenin bazen ilk unsuru bazen de ikinci unsurunu oluşturur. Bazen de her iki unsur yabancı olabilmektedir. Bu durum daha çok Arapça ve Farsçadan alıntı sözcüklerde görülmektedir. Çalışmada, ikilemeler köken bakımından Türkçe sözcüklerle ve yabancı sözcüklerle kurulanlar; yabancı ve Türkçe kökenli sözcükleri bir arada yapılarında bulunduran ikilemeler olarak bölümlere ayrılmıştır.

Türkçe kökenli ikilemeler

Bu bölümde 216 yapı tespit edilmiştir:

acı tatlu, aç u arnuà, aç u äusuz, aç u yalın, ad dad, ad äan, ad u äan, aà u úara, aàdur- u indür-, aàız burun, aàız dil, aúca altun, aúca vü altun, al- git-, al- u äat-, alaò bulaò, alın baş, altun aúce, altun gümüš, altun u gümüš, aluàlı aàrıàlı, arpa buàday, artuà u eksük, artuú eksük, aş u äu, ašaa u yüce, ay gün, ayın bayın, ay u gün, ay u güneš, ay yıl, ay u yıl, az çok, az u çoò ~ çoú, baàla- şeš-, bakır u tunc, bal yaà, baş beyin, baş göt, baş göz, baş u göz, bay yoúsul, bay u yoòsul, beg ü ulu, bellü bayıú, ben ü sen, benven ü ben, biliš ü yÀd, biš on, bir ü bar, bit- uzan-, bugün yarın, bugün ü yarın, Çalap TaÆeri, dere depe, di- išet-, dil dudak, dök- äaç-, dün gün ~ kün, dün ü gün, dün ü gündüz, ekin ùarı, el ayaú, erkek ü diši, et ü deri, et ü sünük, etmek ü aş, ev ü barò, eyü ~ eygü yavuz, gece ~ gice gündüz, gel- git-, geyim keçim, gice vü gündüz, girev dutu, gök ü yir, gökcek ü ùatlu, gör- išet-, göz ü úaş, göz ü úulaú, güç ü baäinç, gül- oyna-, gündüz gice, ilan ~ yılan çıyan, ıssı äovuú, iç- yi-, iç ü úaş, iç ü ùaş, il gün, il ü boy, ir ü giç, iri vü ušaa, irte gece ~ gice, iş güç, iş úur, iz toz, iz u yol, úaba vü yüce, úar buz, úara yaàız, úaravaš u úul, úarı úoca, úaş u göz, úaygu úayı, úayàu vu úoròu, úaz tavuú, úış yaz, kiçi vü ulu, úol úanat, úoròu vü úayàu, úorúu úayu, úov u sav, úoyun u úurt, kök äimaú, úul úaravaš, úul u úaravaš, úurd úuš, úurd u úoyın, úurd u úuš, úuru vü yaş, úuyruúsuz úulaúsız, kün dün, od u úor, oò u yay, oàlan u úız, oàul úız, oúı- yaz-, olmiş oldaçi, ot u yapraú, öl- yit-, ölü diri, ön ~ öñ ard, ön ~ öñ son, öñ ü úıç, äaç äaúal, äaç u äaúal, äaà esen, äaà äol, äaà u çürük, saà u esen, äaà u äol, sagır u kör, saàlıà u äayrılıú, äaàlıú äaàinç, äağu äağa, äaúal u äaç, äarp úatı, sen ben, sen ü ben, senlik benlik, senlik ü benlik, siz ü biz, äoàan äarmusaú, äol äaà, äoñ vü ilk, söz ü savaš, äusuz u yaluñuz, ùaà ova, ùaà ùaş, ùaà u úaya, ùaà u ùaş, ùaş ùopraú, ùaş u ùaà, ùaş u ùopraú, tat vü tuz, teñ tuš, ùorıl- ùodıl-, ùoy düğün, uçmaú u ùamu, ulu kiçi, ulu vü beg, ulu vü kiçi, uã ~ uãã u ög ~ ök, uslu delü, ušaa ü iri, uãak oàlan, uãlusız u bilgilü, uz uz u az az, vir- al-, vuruš tokuš savaš, yÀd u biliš, yaà u bÀl, yaúın u iraú, yamrı yumrı, yan- yakıl-, yaraú yat, yat yaraú, yaş úuri, yaş úuru, yaş u úuru, yat- tur-, yavuz u keydüg, yavuz u yaòši, yay úış, yaz- u düz-, yaz u güz, yaz u úış, yazı yaban, yazuklu yavuz, yıl u ay, yılıú úara, yi- iç-, yi- ü iç-, yi- yidür-, yir gök ~ kök, yir ü gök, yir yurt, yoòsul aç, yoòsul ~ yoúsul bay, yoòsul ~ yoúsul u bay, yoúuš u iniš, yol u iz, yön yoš, yüz göz, yüz ü yanak

İlk sözcüğü Türkçe ikinci sözcüğü yabancı kökenli ikilemeler

Bu bölümde ikilemelerin ilk sözcüğü Türkçe, ikinci sözcüğü Arapça ya da Farsça kökenli kelimelerden oluşan ikilemeler sıralanmıştır. Bölümün ilk kısmını ikinci sözcüğü Arapça kökenli olanlar, ikinci kısmını ise ikinci sözcüğü Farsça kökenli ikilemeler oluşturmaktadır.

İlk sözcüğü Türkçe ikinci sözcüğü Arapça kökenli ikilemeler

Bu bölümde 18 yapıyı ele aldık:

ac u muòtÀc, arnuà u miskin, er èavret, bÀc u òarÀc, bellü beyÀn, bellü ôÀóir, boy úadd, er ü èavret, úamu èÀlem, úayàu vü guããa, úul òalÀyíú, úul u sulùÀn, oran u úıyÀs, ãaà selÀmet, ãaà u selÀmet, sulùÀn u úýl, uã u èaúl, yavuz òayrsuz

İlk sözcüğü Türkçe ikinci sözcüğü Farsça kökenli ikilemeler

Bölümümüzde 28 ikileme vardır:

assı ziyÀn, bal u şeker, baş u cÀn, baş u pÀ, beg ü pÀdişÀh, deng ~ denk u óayrÀn, esrük ü hümÀr, et ten, eylük íósÀn, eylük ü yavuzlíú, görklü vü mûnaúúaş, gökçek ü òoş, gönül cÀn, gönül ü cÀn, inaà u òÀã, il şÀr, il ü şÀr, il ü şehir, iş ü pişe, kÿr u ker, ãÀnÿ endişe, satu bÀzÀr, söz ü sÀz, ùağ u yabÀn, ùòaru dürüst, yazua u müzd, yoldaş u rÀz-dÀr, yoldaş ü yÀr

İlk sözcüğü yabancı ikinci sözcüğü Türkçe kökenli ikilemeler

Bu bölümde ikilemelerin ilk sözcüğü Arapça ya da Farsça kökenli, ikinci sözcüğü Türkçe kökenli ikilemeler yer almıştır. Bölümün ilk kısmını ilk sözcüğü Arapça kökenli olanlar, ikinci kısmını ise ilk sözcüğü Farsça kökenli ikilemeler oluşturmaktadır.

İlk Sözcüğü Arapça İkinci Sözcüğü Türkçe Kökenli İkilemeler

Bölümümüzde 26 ikileme saptanmıştır:

Àh ü vÀy, ‘aúl bilü, ‘Àúil ü anjú, èaúl u gönül, èaúl u ög, èaúl u us, èaúl ü bilü ~ bili, alnuà u èÀciz, èavrat u er, ‘ayş u úoy, bellü ‘ayÀn, cevher altun, dinç ü fÀrià, fikr ü ãaàinc, Óaú Çalap, òalú úamu, óarif ü úonuú, òayÀl ü düş, hevÀ su, heybet ulu, òidmet ùapu, mekr ü Àl, menzil turak, safÀ dirlik, ãubó u aúşam, şems ü ay

İlk Sözcüğü Farsça İkinci Sözcüğü Türkçe Kökenli İkilemeler

Bu bölümde 19 yapı yer almıştır:

cÀn gönül, cÀn u gönül, cÀn u baàir, cÀn u baş, ceng ü ãavaş, çirkin ü göğçek, hafta vü ay, óayrÀn u deng, faàfÿr u hakÀn, fÀrià u dınsuz, şehir ü il, jeng ü pÀs, kibr ü meni, mÀl ùavar, mÀl u ùavar, sÀz u söz, şÀr u il, yÀr u yoldaş, zülf ü ãaç

İki Sözcüğü de Yabancı Kökenli İkilemeler

İkilemenin her iki ögesinin de yabancı kökenli unsurlardan oluştuğu yapılardır. İlk olarak Arapça kökenliler, ikinci olarak Farsça kökenli ikilemeler yer almaktadır.

Arapça kökenli ikilemeler

Bu bölümde 17 yapıya yer verilmiştir:

‘adl ü dÀd, ‘aúl u fikr, èÀm u òÀs, baór u ber, berr ü baór, cevr ü cefÀ, cümle ‘Àlem, dîn diyÀnet, dîn ü diyÀnet, dünyÀ Àòret, dünyÀ vü Àòret, fetó ü óafer, àuããa vü àam, òaã u èÀm, òayr u şer, úÀl ü úil, öevk ü ãafÀ

Farsça kökenli ikilemeler

Bölümümüzde 13 ikileme yer almaktadır:

Àb u hevÀ, Àh u zÀr, ad u āan, bÀà bostÀn, bÀà u bÀàçe ~ bÀòçe, bÀà u bostÀn, bostÀn u bÀà, cÀn u dil, cÀn u ten, dil ü cÀn, kÀr u bÀr, köşk ü sarÀy, nÀm u nişÀn

İlk sözcüğü Arapça ikinci sözcüğü Farsça kökenli ikilemeler

Bu kısımda 4 ikileme vardır:

èahd ü peymÀ, şer u şÿr, āubó u şÀm, tÀc u taòt

İlk sözcüğü Farsça ikinci sözcüğü Arapça kökenli ikilemeler

Bölümde 4 yapı yer almaktadır.

òor u óaúir, müşk èanber, müşg ~ müşk ü èanber, taòt u tÀc

Anlam Bakımından İkilemeler

İkilemeler ses bakımından olduğu kadar anlam bakımından da incelenmelidir. İkilemenin anlamı onu oluşturan sözcükler arasındaki anlam ilişkisine göre belirlenir. Çalışmamızda ikilemeleri eş, yakın ve karşıt anlamlılık bakımından inceledik. İkilemeleri verirken anlamlarını da tırnak içerisinde göstermeyi uygun gördük.

Eş anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler

Aynı anlama gelen sözcükler eğer aynı dilin sözcükleriye aralarında mutlaka küçük de olsa anlam ayrımı vardır. Bunlar, aynı anlama gelen farklı dillere ait sözcüklerse, bu yapıları eş anlamlılık kavramı içinde ele aldık. Hiçbir dilde, birbirinin tam aynı, eşi anlama gelen birden fazla yerli sözcüğün bulunmadığı görüşünü benimseyerek, “bir kavrama bir gösterge” ilkesince, eşanlamlı sözcükleri ayrı ayrı kavramları dile yansıtan ayrı ayrı göstergeler olarak değerlendirdik (Aksan, 1998: 191).

Bu bölümde 46 ikileme mevcuttur:

èahd ü peymÀn: ‘kuvvetle verilen söz, yemin, ant’, Àúil ü anjú: ‘akıllı, anlayışlı, zeki’, èaúl u ög: ‘akıl’, èaúl u us: ‘akıl’, ‘ayş u ùoy: ‘bayram, düğün’, bellü ‘ayÀn: ‘apaçık, aşikâr’, bellü ôÀóir: ‘açık, aşikâr’, boy úadd: ‘boy, pos’, ceng ü āavaş: ‘mücadele, çarpışma’, deng ~ denk u óayrÀn: ‘şaşkın’, dinç ü fÀrià: ‘canlı, zinde’, esrük ü hümÀr: ‘sarhoş’, faàfÿr u hakÀn: ‘hükümdar’, fÀrià u dınsuz: ‘rahat’, fikr ü āaàinc: ‘düşünce’, görklü vü mûnaúúaş: ‘gösterişli, sanatlı, güzel, göz alıcı’, gökçek ü òoş: ‘güzel’, Óaú Çalap: ‘Allah’, òalú úamu: ‘herkes’, òayÀl ü düş: ‘rüya, hülya’, óayrÀn u deng: ‘şaşkın’, heybet ulu: ‘büyüklük, azamet’, òidmet úapu: ‘hizmet’, òor u óaúir: ‘aşağı, bayağı, değersiz’, inaà u òÀã: ‘güvenilir’, il şÀr: ‘kent’, il ü şÀr: ‘şehir’, il ü şehir: ‘kent’, iş ü pişe: ‘iş, amel’, jeng ü pÀs: ‘küf, kir’, úayàu vü guããa: ‘üzüntü, kader’, menzil turak: ‘varılacak yer’, oran u úıyÀs: ‘benzetme, mukayese’, safÀ dirlik: ‘rahat, huzur, gönül şenliği’, āaà selÀmet: ‘sağ sâlim, sağlıkla esenlikle’, āaà u selÀmet: ‘sağ sâlim, sağlıkla esenlikle’, āÀny endişe: ‘düşünce, fikir’, satu bÀzÀr: ‘çarşı, pazar’, şÀr u il: ‘şehir’, şehir ü il: ‘kent’, ùòàru dürüst: ‘doğru, dürüst kimse’, uâ u èaúl: ‘akıl’, yÀr u yoldaş: ‘sevgili, yoldaş’, yoldaş u rÀz-dÀr: ‘yoldaş, sırdaş’, yoldaş ü yÀr: ‘sevgili, yoldaş’, zülf ü āaç: ‘saç’

Yakın anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler

Yakın anlamlı sözcüklerle oluşturulan ikilemeler kavram çerçevesini genişletmeye ve pekiştirmeye yarar (Ağakay, 1954: 104). Böyle ikilemelerde birinci ya da ikinci sözcüğün anlamı bütün ikilemeye etki eder. “Anlamları yakın olan sözcüklerden kurulan ikilemelerde de, her iki sözcüğün kendi anlamında başlı başına kullanıldığı görülür. Fakat yakın anlamlı sözcüklerden kurulan ikilemelerdeki sözcüklerin bazılarında anlamdan başka, ses ve biçim yakınlıkları da vardır” (Hatiboğlu, 1981: 58-59). Bazen yakın anlamlı iki sözcüğün oluşturduğu ikileme, bu iki sözcüğün kendi anlamlarının dışında ikilemeye özgü yeni bir anlam kazandırır (Çağatay, 1978: 39). Çalışmamızın büyük bir çoğunluğunu yakın anlamlı ikilemeler oluşturmaktadır.

Bu bölümde 214 ikilemeye rastlanmıştır:

Àb u hevÀ: ‘hava, su’, ac u muòtÀc: ‘aç, fakir, muhtaç’, aç u arnuà: ‘aç, yorgun, yorulmuş’, aç u ãusuz: ‘aç ve susuz’, aç u yalın: ‘aç ve çıplak’, ad dad: ‘ad ve tat’, ad ãan: ‘isim, şan, şöret’, ad u ãan: ‘isim, şan’, ‘adl ü dÀd: ‘doğruluk, adelet’, aàız burun: ‘ağız, burun, yüz’, aàız dil: ‘ağız, dil’, Àh ü vÀy: ‘ah, vah’, Àh u zÀr: ‘ah, inleme, feryat’, aúca altun: ‘altın, para’, aúca vü altun: ‘altın, para’, ‘akl bilü: ‘akıl, bilgi, idrak’, ‘aúl u fikr: ‘akıl, fikir’, èaúl u gönül: ‘akıl ve kalp’, èaúl ü bilü ~ bili: ‘akıl, fikir, bilgi’, al- git-: ‘al-, git-’, al- u ãat-: ‘al-, sat-’, alaò bulaò: ‘karmakarışık, alt üst’, alın baş: ‘baş, alın’, alnuà u èÀciz: ‘gafil, aciz, sersem’, altun aúçe: ‘altın, para’, altun gümüş: ‘altın-gümüş’, altun u gümüş: ‘altın, gümüş’, aluàlı aàrıàlı: ‘cılız, hastalıklı’, arpa buàday: ‘arpa, buğday’, arnuà u miskìn: ‘yorgun, miskin, yorulmuş’, aş u ãu: ‘yemek ve su’, ay gün: ‘ay, güneş’, ayın bayın: ‘şaşırmak’, ay u gün: ‘ay ve gün, her zaman’, ay u güneş: ‘ay ve güneş’, ay yıl: ‘ay ve yıl, her zaman’, ay u yıl: ‘ay ve yıl, her zaman’, bÀc u òarÀc: ‘bir çeşit vergi’, bÀà bostÀn: ‘bahçe’, bÀà u bÀàçe ~ bÀòçe: ‘bağ ve bahçe’, bÀà u bostÀn: ‘bahçe’, bakır u tunc: ‘bakır, tunç’, bal u şeker: ‘bal ve şeker’, bal yaà: ‘bal, yağ’, baş beyin: ‘akıl, fikir, şuur’, baş göt: ‘baş, son’, baş göz: ‘baş, göz’, baş u cÀn: ‘baş, can, ruh’, baş u göz: ‘baş ve göz’, beg ü pÀdişÀh: ‘bey, hükümdar’, beg ü ulu: ‘bey, ileri gelen, hükümdar’, bellü bayıú: ‘açık, aşikâr’, bellü beyÀn: ‘apaçık, âşikâr’, ben ü sen: ‘ben ve sen’, benven ü ben: ‘benim ve ben’, biş on: ‘beş on’, bir ü bar: ‘birlik ve varlık’, bit- uzan-: ‘çık-, uza-’, bostÀn u bÀà: ‘bahçe’, bölük bölük ü ãaf ãaf u cavú cavú: ‘kısım, sıra, topluluk’, cÀn gönül: ‘ruh, kalp, can’, cÀn u baàir: ‘ruh, kalp, can’, cÀn u baş: ‘can ve baş, beden’, cÀn u ciger: ‘can ve bağı, iç’, cÀn u dil: ‘ruh, kalp’, cÀn u gönül: ‘can, gönül ve kalp’, cÀn u ten: ‘ruh ve beden’, cevher altun: ‘mücevher, değerli eşya’, cevri ü cefÀ: ‘eziyet, sıkıntı’, cümle ‘Àlem: ‘tamamı, herkes, herşey’, Çalap TaÆrı: ‘Allah’, dere depe: ‘dere, tepe’, di- işit-: ‘söyle-, duy-’, dil dudak: ‘dil dudak’, dil ü cÀn: ‘ruh, kalp’, dîn diyÀnet: ‘din, dindarlık’, dîn ü diyÀnet: ‘din ve dindarlık’, dök- ãaç-: ‘dök-, saç-’, dünyÀ Àòret: ‘dünya ve ahiret’, dünyÀ vü Àòret: ‘dünya ve ahiret’, ekin úarı: ‘buğday’, el ayaú: ‘el, ayak’, etmek ü aş: ‘yiyecek’, et ü deri: ‘et ve deri’, et ü sünük: ‘et ve kemik’, et ten: ‘et-ten, beden’, ev ü barò: ‘ocak, yuva’, eylük iósÀn: ‘iyilik, iyilik etme, bağışlama’, eylük ü yavuzlú: ‘iyilik ve kötülük’, fetó ü òafer: ‘zafer’, geyim keçim: ‘savaş elbisesi, zırh’, girev dutu: ‘rehin’, gökcek ü úatlu: ‘güzel’, gönül cÀn: ‘ruh, kalp, can’, gönül ü cÀn: ‘can, gönül ve kalp’, gör- işit-: ‘gör-, işit-’, göz ü úaş: ‘göz-kaş’, göz ü úulaú: ‘göz kulak’, àuããã vü àam: ‘üzüntü, keder’, güç ü baãinç: ‘zulüm’, gül- oyna-: ‘gül-, oyna-’, hafta vü ay: ‘hafta ve ay’, óarif ü úonuú: ‘dost, arkadaş, misafir’, hevÀ su: ‘hava, su’, ilan ~ yılan çıyan: ‘yılan, böcek’, iç- yi-: ‘iç-, ye-’, il gün: ‘halk, topluluk’, il ü boy: ‘kabile’, iş güç: ‘iş, hizmet’, iş úur: ‘eş, dost’, iz toz: ‘iz, toz’, iz u yol: ‘yol, iz’, úaba vü yüce: ‘büyük’, úÀl ü úil: ‘dedikodu’, úamu èÀlem: ‘herkes’, úar buz: ‘kar, buz’, kÀr u bÀr: ‘iş-güç’, úara

yaàiz: 'esmer', úaş u göz: 'göz-kaş', úaygu úayı: 'endişe, sıkıntı, tasa', úayàu vu úoròu: 'endişe, korku', úaravaş u úul: 'kul, abd', úaz tavuú: 'kaz, tavuk', úış yaz: 'kız yaz, sürekli', kibr ü meni: 'büyüklenme ve benlik', úol úanat: 'kol ve kanat', úoròu vü úayàu: 'endişe, korku', úorúu úayu: 'üzüntü, endişe, tasa', úov u sav: 'laf, söz, dedikodu', úoyun u úurt: 'koyun ve kurt', kök āimaú: 'temel, esas', köşk ü sarĀy: 'köşk, saray', úul òalĀyú: 'kul, cariye', úul úaravaş: 'köle, hizmetçi', úul u úaravaş: 'köle, hizmetçi', kýr u ker: 'mevki, derece, kudret', úurd úuş: 'kurt ve kuş', úurd u úoyın: 'kurt ve koyun', úurd u úuş: 'koyun ve kurt', úuyruúsuz úulaúsız: 'kuyruk ve kulak', mĀl úavar: 'mal, mülk, eşya', mĀl u úavar: 'mal, mülk, eşya', mekr ü Āl: 'hile, tuzak', müşk ěanber: 'güzel koku, esans', müşg ~ müşk ü ěanber: 'güzel koku, esans', nĀm u nişĀn: 'şan, şöret', od u úor: 'ateş ve kor', oò u yay: 'ok ve yay', oúı- yaz-: 'okumak ve yazmak', olmiş oldacı: 'olmuş, olacak', ot u yapraú: 'ot ve yaprak', öl- yit-: 'can vermek, ortadan kaybolmak', āaç āaúal: 'saç ve sakal', āaç u āaúal: 'saç ve sakal', āaā esen: 'sağ sâlim, sağlıklı esenlikle', saā u esen: 'sağ sâlim, sağlıklı esenlikle', āaā u selĀmet: 'sağ sâlim, sağlıklı esenlikle', āaālıú āaāinç: 'sağlık, esenlik', āağu āağa: 'ağıt', āaúal u āaç: 'saç ve sakal', āarp úatı: 'sert', sĀz u söz: 'kelam, müzik ve hoş sohbet', sen ben: 'sen, ben, I. ve II. şahıs zamiri', sen ü ben: 'sen ve ben, I. ve II. şahıs zamiri', senlik benlik: 'senlik ve benlik, nefis', senlik ü benlik: 'senlik ve benlik, nefis', siz ü biz: 'siz ve biz', āoāan āarmusaú: 'soğan ve sarımsak', söz ü savaş: 'dövüş ve çekişme', söz ü sĀz: 'kelam, müzik ve hoş sohbet', āusuz u yalunuz: 'susuz, yalnız', şems ü ay: 'güneş ve ay', şer u şýr: 'kötülük, şamata, gürültü', tĀc u taòt: 'taht ve taç, istikbal, hükümdarlık', úaā ova: 'dağ, ova', úaā úaş: 'dağ taş, her yer', úaā u úaya: 'dağ, taş, kaya', úaā u úaş: 'dağ taş, her yer', úaā u úaş u yaban: 'dağ tepe, ıssız alan', úağ u yabĀn: 'dağ, ıssız yer', taòt u tĀc: 'taht ve taç, istikbal, hükümdarlık', úaş úopraú: 'taş, toprak', úaş u úaā: 'dağ taş, her yer', úaş u úopraú: 'taş ve toprak', tat vü tuz: 'tat, tuz, lezzet', ten tuş: 'eş, dost, yakın', úoàru dürüst: 'doğru, dürüst kimse', úorıl- úodıl-: 'kızıp homurdanarak bir şeyler mırıldayıp söylen-', úoy düğün: 'düğün, bayram', ulu vü beg: 'bey, ileri gelen, hükümdar', uruş úokuş: 'savaş, mücadele', uāak oāan: 'çocuk', uā ~ uāā u ög ~ ök: 'akıl', uz uz u az az: 'yavaşça ve biraz', vuruş tokuş savaş: 'cenk, savaş, mücadele', yaā u bĀl: 'yağ ve bal', yamrı yumrı: 'eğilmiş, çarpık', yan- yakıl-: 'dert dök-, mahzun ol-', yaraú yat: 'hazırlık, teçhizat', yat- tur-: 'yatıp, kalkma, bir arada bulunma, cima etme', yat yaraú: 'hazırlık, teçhizat', yavuz òayrsuz: 'kötü, yaramaz', yaz- u düz-: 'yazmak, telif etmek, nazmetmek', yaz u güz: 'yaz ve sonbahar', yazı yaban: 'ova, kır', yazuklu yavuz: 'kötü, günahkâr', yıl u ay: 'ay ve yıl, her zaman', yılúı úara: 'hayvan, at sürüsü', yi- iç-: 'yemek ve içmek', yi- ü iç-: 'yemek ve içmek', yi- yidür-: 'ye-, yedir-', yir yurt: 'vatan, memleket', yoòsul aç: 'fakir, zengin karşıtı', yol u iz: 'yol, iz', yön yoş: 'cihet, taraf', yüz göz: 'yüz, göz, çehre', yüz ü yanak: 'yüz ve yanak, surat', òevk ü āafĀ: 'eğlence, eğlenme'

Karşıtlı anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler

Anlamı karşıt olan sözcüklerden oluşan ikilemeler mecaz yoluyla yeni bir kavram yaratmaya, iki karşıt kavramı uzlaştırıp iki kutuplu bir düşünce anlatmaya ya da iki ihtimali karşılaştırıp ikircillik meydana getirmeye yarar (Ağakay, 1954: 104). Çalışmamızda karşıtlı anlamlı sözcüklerin oluşturduğu ikilemelerde birbirini tamamlama ve karşıtlıkla elde edilen yeni kavramlar gözlenmektedir.

Bu bölümde 85 yapı vardır:

acı tatlu: ‘acı, tatlı’, aà u úara: ‘siyah ve beyaz’, aàdur- u indür-: ‘kaldır- ve indir-’, èÀm u òÀs: ‘herkes ve ileri gelenler’, artuú eksük: ‘fazla, eksik’, artuà u eksük: ‘fazla, eksik’, assı ziyÀn: ‘fayda, kazanç, menfaat, zarar’, aşıa u yüce: ‘adi ve ulu’, èavrat u er: ‘kadın, erkek’, az çok: ‘az çok’, az u çoò ~ çoú: ‘az ve çok’, baàla- şeş-: ‘bağla-, çöz-’, baór u ber: ‘deniz, kara, yeryüzü’, baş u pÀ: ‘baş ve ayak’, bay yoúsul: ‘zengin, fakir’, bay u yoòsul: ‘zengin, fakir’, berr ü baór: ‘deniz, kara, yeryüzü’, biliş ü yÀd: ‘tanıdık ve yabancı’, bugün yarın: ‘bugün yarın’, bugün ü yarın: ‘bugün ve yarın’, çirkin ü göğçek: ‘çirkin ve güzel’, dün gün ~ kün: ‘gece, gündüz, her zaman’, dün ü gün: ‘gece, gündüz, her zaman’, dün ü gündüz: ‘gece, gündüz, her zaman’, er èavret: ‘erkek, kadın’, er ü èavret: ‘erkek, kadın’, erkek ü dişi: ‘erkek-kadın’, eyü ~ eygü yavuz: ‘iyi, kötü’, gel- git-: ‘gel-, git-’, gece ~ gice gündüz: ‘gece, gündüz, her zaman’, gice vü gündüz: ‘gece ve gündüz’, gök ü yir: ‘yeryüzü’, gündüz gice: ‘gece, gündüz, her zaman’, òaã u èÀm: ‘herkes ve ileri gelenler’, òayr u şer: ‘iyi, kötü’, ıssı äovuú: ‘sıcak, soğuk’, iç üaş: ‘içerisi ve dışarı’, iç ü üaş: ‘içerisi ve dışarı’, irte gece ~ gice: ‘gece gündüz, her zaman’, ir ü giç: ‘erken ve geç’, iri vü uşaa: ‘büyük ve küçük’, úarı úoca: ‘karı, koca’, kiçi vü ulu: ‘küçük ve büyük’, úl u sulùÀn: ‘kul ve hükümdar’, úuru vü yaş: ‘nemli ve ıslak’, kün dün: ‘gece, gündüz, her zaman’, oàlan u úız: ‘erkek ve dişi çocuk’, oàul úız: ‘erkek ve dişi çocuk’, ölü diri: ‘ölmüş ve canlı’, ön ~ öñ ard: ‘ön ve arka’, ön ~ öñ son: ‘başlangıç-bitiş, ön-son’, öñ ü úıç: ‘ön ve arka’, äaà äol: ‘sağ, sol’, äaà u äol: ‘sağ ve sol’, äaà u çürük: ‘sağlam ve çürümüş olan’, sağır u kör: ‘sağır ve kör’, saàlià u äayruliú: ‘sağlık ve hastalık’, äol äaà: ‘sol, sağ’, äon vü ilk: ‘son ve başlangıç’, äubó u aúşam: ‘sabah ve akşam’, äubó u şÀm: ‘sabah ve akşam’, sulùÀn u úyl: ‘hükümdar ve halk’, uçmaú u ùamu: ‘cennet ve cehennem’, ulu kiçi: ‘büyük ve küçük’, ulu vü kiçi: ‘büyük ve küçük’, uslu delü: ‘akıllı ve mecnun’, uàlusiz u bilgilü: ‘akılsız ve bilgi sahibi’, uşaa ü iri: ‘ufak ve büyük’, vir- al-: ‘ver-, al-’, yÀd u biliş: ‘tanıdık ve yabancı’, yaúın u ıraú: ‘yakın ve uzak’, yaş úurı: ‘genç ve yaşlı, taze ve bayat’, yaş úuru: ‘ıslak kuru’, yaş u úuru: ‘ıslak ve kuru’, yavuz u keydüğ: ‘iyi-kötü’, yavuz u yaòş: ‘iyi ve kötü’ ‘iyi-kötü’, yay úış: ‘yaz, kış’, yaz u úış: ‘yaz ve kış’, yazua u müzd: ‘günah ve sevap’, yir gök ~ kök: ‘yer, gök, yeryüzü’, yir ü gök: ‘yeryüzü’, yoòsul ~ yoúsul bay: ‘zengin, fakir’, yoòsul ~ yoúsul u bay: : ‘zengin, fakir’, yoúuş u iniş: ‘yokuş ve iniş’, zir ü zeber: ‘altüst’

Kuruluşları Bakımından İkilemeler

Bu bölümde, ikilemeleri, öğeleri arasında bağlaç bulundurmayan, bulunduran, hem bağlaçlı hem de bağlaçsız kullanılan ve öğeleri yer değiştirmiş yapılar olarak tasnif ettik. Çalışmamızda, bağlaçlı unsurlar, bağlaçsız unsurlardan fazladır. Yabancı kökenli kelimelerden oluşmuş ikilemelerde, bağlaçlı yapıların daha çok kullanıldığı dikkati çekmektedir. Şinasi Tekin, “ ‘xyz yani abc demektir.’ Bu ifade formülünde hep tekrar edilen ‘...yani... demektir’ kelimeleri bir zamandan sonra gereksiz sayılmış; bilinmeyen xyz’nin hemen ardından abc gelmiştir. Sonunda xyz+abc gibi kompozisyonlar türetilmiştir.” (Tekin, 2001: 107) ifadesiyle ikilemeler hakkındaki varsayımını ortaya koymuştur.

Öğeleri arasında bağlaç bulunmayan ikilemeler

Bu bölümde 148 yapıya rastlanmıştır:

acı tatlu, ad dad, ad äanaáz burun, aàız dil, èahd ü peymÀn, aúca altun, ‘akl bilü, al- git-, alaò bulaò, alın baş, altun aúçe, altun gümüş, aluàlı aàriàlı, arpa buàday, artuú eksük, assı ziyÀn, ay gün, ayın bayın, ay yıl, az çok, bÀà bostÀn, baàla- şeş-, bal yaà, baş beyin, baş göt, baş göz, bay

yoúsul, bellü ‘ayÀn, bellü bayıú, bellü beyÀn, bellü ôÀóir, biş on, bit- uzan-, boy úadd, bugün yarın, cÀn gönül, cevher altun, cümle ‘Àlem, Çalap TaÆrı, dere depe, di- işit-, dil dudak, dîn, diyÀnet, dök- āaç-, dün gün ~ kün, dünyÀ Àòret, ekin ùarı, el ayaú, er èavret, et ten, eyü ~ eygü yavuz, eylük íósÀn, gel- git-, gece ~ gice gündüz, geyim keçim, girev dutu, göñül cÀn, gör- işit-, gül- oynar-, gündüz gice, Óaú Çalap, òalú úamu, hevÀ su, heybet ulu, òidmet ùapu, ilan ~ yılan çıyan, ıssı āovuú, iç- yi-, iç- yi-, il gün, il şÀr, irte gece ~ gice, iş güç, iş úur, iz toz, úamu èÀlem, úar buz, úara yaàız, úarı úoca, úaygu úayı, úaz tavuú, úış yaz, úol úanat, úorúu úayu, kök āımaú, úul òalÀyıú, úul úaravaş, úurd úuş, úuyruúsuz úulaúsız, kün dün, mÀl ùavar, menzil turak, müşk èanber, oàul úız, oúı- yaz-, olmış oldaçı, öl- yit-, ölü diri, ön ~ öñ ard, ön ~ öñ son, āaç āaúal, safÀ dirlik, āaà esen, āaà selÀmet, āaà āol, āaalıú āaainç, āağu āağa, āÀñ endişe, āarp úatı, satu bÀzÀr, sen ben, senlik benlik, āoàan āarmusaú, āol āaà, úaà ova, úaà úaş, úaş ùopraú, ten tuş, ùòaru düürüst, ùorıl- ùodıl-, ùoy düğün, ulu kiçi, uruş ùokuş, uāak oàlan, uslu delü, vir- al-, vuruş tokuş savaş, yamrı yumrı, yan- yakıl-, yaraú yat, yaş úurı, yaş úuru, yat- tur-, yat yaraú, yavuz òayrsuz, yay úış, yazı yaban, yazuklu yavuz, yılúı úara, yi- iç-, yi- yidür-, yir gök ~ kök, yir yurt, yön yoş, yüz göz, yoòsul aç, yoòsul ~ yoúsul bay

Öğeleri arasında bağlaç bulunan ikilemeler

Bu kısımda 197 yapı dikkatimizi çekmektedir.

Àb u hevÀ, ac u muòtÀc, aç u arnuà, aç u āusuz, aç u yalın, ad u āan, ‘adl ü dÀd, aà u úara, aàdur- u indür-, Àh ü vÀy, Àh u zÀr, eymÀn, aúca vü altun, ‘Aúıl ü anjúı, ‘aúl u fikr, èaúl u gönül, èaúl u ög, èaúl u us, èaúl ü bilü ~ bili, al- u āat-, alnuà u èÀciz, altun u gümüş, èÀm u òÀs, arnuà u miskîn, artuà u eksük, aşaa u yüce, aş u āu, èavrat u er, ‘ayş u ùoy, ay u gün, ay u güneş, ay u yıl, az u çoò ~ çoú, bÀc u òarÀc, bÀa u bÀàçe ~ bÀòçe, bÀa u bostÀn, baór u ber, bakır u tunc, bal u şeker, baş u cÀn, baş u göz, baş u pÀ, bay u yoòsul, beg ü pÀdişÀh, beg ü ulu, ben ü sen, benven ü ben, berr ü baór, biliş ü yÀd, bir ü bar, bostÀn u bÀa, bölük bölük ü āaf āaf u cavú cavú, bugün ü yarın, cÀn u baàır, cÀn u baş, cÀn u ciger, cÀn u dil, cÀn u göñül, cÀn u ten, ceng ü āavaş, cevr ü cefÀ, çirkin ü göğçek, deng ~ denk u óayrÀn, dil ü cÀn, dîn ü diyÀnet, diñç ü fÀrià, dün ü gün, dün ü gündüz, dünyÀ vü Àòret, er ü èavret, erkek ü dişi, esrük ü hümÀr, et ü deri, et ü sünük, etmek ü aş, ev ü barò, faàfýr u hakÀn, fÀrià u dınsuz, fetó ü ôafer, fikr ü āaàinc, görklü vü münauúuş, gice vü gündüz, gök ü yir, gökçek ü òoş, gökcek ü ùatlu, göñül ü cÀn, göz ü úaş, göz ü úulaú, àuāāa vü āam, güç ü baàinç, hafta vü ay, óarif ü úonuú, òaā u èÀm, òayÀl ü düş, óayrÀn u deng, òayr u şer , òor u óaúir, inaà u òÀā, iç ü úaş, il ü boy, il ü şÀr , il ü şehir, ir ü giç, iri vü uşaa, iş ü pîşe, iz u yol, jeng ü pÀs, úaba vü yüce, úÀl ü úıl, kÀr u bÀr, úaravaş u úul, úaş u göz, úayàu vü guāāa, úayàu vu úoròu, kibr ü meni, kiçi vü ulu, úoròu vü úayàu, úov u sav, úoyun u úurt, köşk ü sarÀy, úul u úaravaş, úul u sulùÀn, kýr u ker, úurd u úoyın, úurd u úuş, úuru vü yaş, mÀl u ùavar, mekr ü Àl, müşg ~ müşk ü èanber, nÀm u nişÀn, od u úor, oò u yay, oàlan u úız, oran u úıyÀs, ot u yapraú, öñ ü úıç, āaà u çürük, saà u esen, āaà u selÀmet, saàlıà u āayrılıú, āaà u āol, sağır u kör, āaúal u āaç, sÀz u söz, sen ü ben, senlik ü benlik, siz ü biz, āoñ vü ilk, söz ü savaş, söz ü sÀz, āubó u aúşam, āubó u şÀm, sulùÀn u úýl, āusuz u yalunuz, şÀr u il, şehir ü il, şems ü ay, şer u şýr, tÀc u taòt , úaà u úaya, úaà u úaş, úaà u úaş u yaban, úağ u yabÀn, taòt u tÀc, úaş u úaà, úaş u ùopraú, tat vü tuzü uçmaú u úamu, ulu vü beg, ulu vü kiçi, uā u èaúl, uālusız u bilgilü, uşaa ü iri, uz uz u az az, yÀd u biliş, yaà u bÀl, yaúın u iraú, yÀr u yoldaş, yaş u úuru, yavuz u keydüg, yavuz u yaòşı, yaz- u düz-, yaz u güz, yaz

u úış, yazuà u müzd, yıl u ay, yi- ü iç-, yir ü gök, yoòsul ~ yoúsul u bay, yoldaş ü yÀr, yol u iz, yoldaş u rÀz-dÀr, youúş u iniş, yüz ü yana, öevk ü āafÀ, zır ü zeber, zülf ü āaç

Hem bağlaçlı hem bağlaçsız şekilleri bulunan ikilemeler

Bu bölümde, 20 yapı tespit edilmiştir.

ad āan/ad u āan, aúca altun/aúca vü altun, ay gün/ay u gün, bÀà bostÀn/bÀà u bostÀn, bay yoúsul/bay u yoòsul, bugün yarın/ bugün ü yarın, cÀn gönül/cÀn u gönül/ din diyÀnet/ din ü diyÀnet, dün gün ~ kün/dün ü gün, iç üaş/ iç ü üaş, úurd úuş/úurd u úuş, āaç āaúal/āaç u āaúal, āaà esen/saà u esen, āaà selÀmet/āaà u selÀmet, āaà āol/ āaà u āol, sen ben/sen ü ben, senlik benlik/senlik ü benlik, üaà üaş / üaà u üaş, ulu kiçi/ ulu vü kiçi, yaş úuru/yaş u úuru, yi- iç-/ yi- ü iç-

Öğeleri yer değiştirmiş ikilemeler

Öğeleri yer değiştirmiş 30 yapı gözlemlenmiştir.

aúca altun/altun aúçe, èaúl u us /uā u èaúl, èÀm u òÀs/òā u èÀm, ay u yıl/ yıl u ay, bÀà u bostÀn/ bostÀn u bÀà, baór u ber/ berr ü baór, bay yoúsul/ yoòsul ~ yoúsul bay, bay u yoòsul/ yoòsul ~ yoúsul u bay, beg ü ulu/ulu vü beg, biliş ü yÀd/ yÀd u biliş, cÀn gönül/ gönül cÀn, cÀn u dil/dil ü cÀn, cÀn u gönül/gönül ü cÀn, gece ~ gice gündüz/gündüz gice, gök ü yir/yir ü gök, göz ü úaş/úaş u göz, iç- yi-/yi- iç-, il ü şÀr/şÀr u il, il ü şehir/şehir ü il, iz u yol/yol u iz, úaravaş u úul/úul u úaravaş, úoyun u úurt/úurd u úoyın, úul u sulùÀn/sulùÀn u úýl, āaç u āaúal/āaúal u āaç, sÀz u söz/söz ü sÀz, tÀc u taòt/taòt u tÀc, üaà u üaş/üş ü üaà, yÀr u yoldaş/yoldaş ü yÀr, yaraú yat/ yat yaraú

Türk Dili Tarihi Açısından İkilemeler

İkilemelerin Türk dili tarihi açısından karşılaştırılıp, hangi yapıların, hangi dönemde kullanıldığını, hangi dönemde kullanımdan düştüğünü ve yapının sadece bir döneme ait bir tasarruf olup, olmadığını ortaya koymak, bu yapıların tarihsel gelişimini gözlemlemek için önemlidir. Bu doğrultuda; çalışmamızda ortaya koyduğumuz Eski Anadolu Türkçesi ikilemeleri ile Orhon Türkçesi (Aydın, 1997; Tekin, 2000), Eski Uygur Türkçesi (Şen, 2002), Kutadgu Bilig (Ölmez, 1997-98), Divanü Lûgatî't Türk (Sev, 2004) bağlamında Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi (Erdem, 2005; Toprak, 2005) ve Türkiye Türkçesi (Akyalçın, 2007) ikilemelerini modern sahaya kadar getirip, karşılaştırmak adına, toplu olarak bir tabloda göstermeyi uygun gördük.

Çalışmamızda, bağlaçlı olarak tanıkladığımız yapıları, Eski Anadolu Türkçesi devri ikilemelerinin kuruluş özelliği olarak saptadığımızdan, diğer tarihî Türk dili sahalarında rastladığımız bağlaçsız karşılıklarını tabloda yer verdik. Örneğin, dün ü gündüz yapısının Harezmi Türkçesindeki karşılığını tün gündüz olarak değerlendirdik. Eski Uygur Türkçesinde artuksuz egsüksüz yapısını, ikileme varlığımızdaki karşılığını aynı sözcük tabanlarına sahip olduklarından, artuú eksük olarak vermeyi uygun gördük. Diğer tarihî Türk lehçelerinde altun kumüş olarak geçen ikilemeyi, Eski Anadolu Türkçesindeki ses değişikliklerini göz önünde bulundurarak, altun gümüş yapısıyla ele almayı uygun gördüğümüz gibi öğeleri yer değiştirmiş şekilleri de aynı yolla verdik.

Çalışmamızdaki Türkçe kökenli ikilemelerin 95 tanesine Türk dili tarihinin herhangi bir döneminde rastladık. “altun gümüş”, “ev ü barò” yapılarıyla, incelediğimiz tüm tarihî Türk

lehçelerinde karşılaştık. “dün gün~kün” ikilemesini ise, Orhon Türkçesi hariç, diğer tüm tarihî lehçelerde tanıkladık.

Türk dili tarihinin çeşitli dönemlerinde karşılaştığımız 95 ikilemenin; 6’sı Orhon Türkçesinde, 31’i Eski Uygur Türkçesinde, 19’u Karahanlı Türkçesinde, 43’ü Harezmi Türkçesinde ve 79’u ise Türkiye Türkçesinde yansımasını bulmuştur. Derlediğimiz 92 yapı, sadece Eski Anadolu Türkçesi sahasında görebildiğimiz ikilemelerdir:

aç u arnuà, aç u yalın, ad dad, aúca altun, al- git-, alın baş, aluàli aàrìalı, aşıaà u yüce, ay u güneş, ay yıl, ay u yıl, baàla- şeş-, bakır u tunç, bal yaà, baş göt, bay yoúsul, bay u yoòsul, beg ü ulu, bellü bayıú, benven ü ben, biliş ü yÀd, bir ü bar, bit- uzan-, Çalap TaÆrı, di- işit-, dil dudak, ekin ùarı, et ü deri, et ü sünük, eyü~eygü yavuz, geyim keçim, girev dutu, gökçek ü ùatlu, gör- işit-, güç ü baäinç, ırte gece~gice, iş úur, úaba vü yüce, úaygu úayı, úayàu vu úoròu, úaz tavuú, kiçi vü ulu, úoròu vü úayàu, úorúu úayu, úov u sav, úoyun u úurt, kök ãimaú, úurd u úoyın, od u úor, olmuş oldacı, ot u yapraú, öñ ü úiç, ãaà u çürük, sağır u kör, saàlià u ãayrılıú, ãaàliú ãaàinç, ãağu ãağa, ãarp úatı, ãoñ vü ilk, söz ü savaş, ãusuz u yaluñuz, ùaà ova, ùaà u úaya ùaş u ùaà, ùaş u ùopraú, ùorıl- ùodıl-, uçmaú u ùamu, uruş ùokuş, ulu vü beg, uã~uã u ög~ök, uslu delü, uşıaà ü iri, uãlusız u bilgilü, uz uz u az az, vuruş tokuş savaş, yÀd u biliş, yaúın u ıraú, yaraú yat, yat yaraú, yaş úurı, yaş úuru, yaş u úuru, yat- tur-, yavuz u keydüg, yaz- u düz-, yazuklu yavuz, yoòsul aç, yoòsul~ yoúsul bay, yoòsul ~ yoúsul u bay, yi- yidür,- yön yoş, yüz ü yanak.

Tablo 1. Türk Dili Tarihinde İkilemeler

Orhon Türkçesi	Eski Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi		Harezmi Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	Türkiye Türkçesi
		Kutadgu Bilig	DLT			
					acı tatlu	acı tatlı
aç suvsuz				~açlıg susaglıg	aç u ãusuz	aç susuz
					ad ãan	ad san
					aà u úara	ak kara
	agtur- intür-				aàdur- u indür-	
				agız burun	aàız burun	ağız burun
	~til agız				aàız dil	ağız dil
				al- sat-	al- u ãat-	al sat
					alaò bulaò	allak bullak

altun kümüş	altun kümüş	altun kümüş	altun kümüş	altun kümüş	altun gümüş	altın gümüş
	buğday arpa				arpa buàday	arpa buğday
	artuksuz egsüksüz			artuk eksük	artuú eksük	artık eksik
	aş suv	aş suv		aş su~suv	aş u ãu	
	ay kün			ay kün	ay gün	ay gün
					ayın bayın	ayın bayın
					az çok	az çok
					baş beyin	baş beyin
	baş göz			baş köz	baş göz	baş göz
					biş on	beş on
				bukün yarın	bugün yarın	bugün yarın
					dere depe	dere tepe
					dök- ãaç-	dök- saç-
	tün kün	tün kün	tün kün	tün gün	dün gün~kün	dün gün
	~tünle küntüz		~tün kündüz	~tün gündüz	dün ü gündüz	
	ilig adag		elig adak	el adak	el ayaú	el ayak
	~irkek tişi		~erkek tişi	~erkek tişi	erkek ü dişi	erkek dişi
				~aş etmek	etmek ü aş	
~eb bark	~ev bark	~ev bark	~ew barú	~ew bark	ev ü barò	ev bark
	küntüz keçe			keçe kündüz	gece~gice gündüz	gece gündüz
				~ked- kel-	gel- git-	git- gel-

					gök ü yir	gök yer
				~köz kaş	göz ü úaş	göz kaş
	köz kulgak			~köz kulak	göz ü úulaú	göz kulak
	kül- oyna-				gül- oyna-	gül- oyna-
			yılan çadan	yılan çayan	ılan~yılan çıyan	yılan çıyan
	~sogık isig	~isigli soàıúılı		ıssıg sowuk	ıssı ãovuuú	
	iç taş	iç taş			iç úaş	
		il kün		el kün	il gün	il gün
	~ür kiç				ir ü giç	er geç
					iri vü uşaa	iri ufak
iş küç	iş küç				iş güç	iş güç
					iz toz	iz toz
	karlıg buzlug			kar buz	úar buz	kar buz
					úara yaàız	kara yağız
					úarı úoca	karı koca
	~kaş köz	~úaş köz			úaş u göz	kaş göz
					úış yaz	kış yaz
					úol úanat	kol kanat
				kul karavaş	úul úaravaş	
					úurd úuş	kurt kuş
		~úuş úurt		~kuş kurt	úurd u úuş	
					úuru vü yaş	kuru yaş
					úuyruúsuz úulaúsız	kuyruklu kulaklı

	kün tün				kün dün	
		~oú ya		~ok ya	oò u yay	ok yay
	oğlan kız				oàlan u úiz	~kız oğlan
		oàul úiz		ogul kız	oàul úiz	oğul kız
					oúi- yaz	oku- yaz-
öl- yit-					öl- yit-	öl- yit-
ölü yitü	ölüg tirig			ölüg tirig	ölü diri	ölü
				öñ art	ön~öñ ard	ön art
				öngi song	ön~öñ son	ön son
	saç sakal	saç saúal		saç sakal	ãaç ãaúal	saç sakal
					saà esen	sağ esen
				sag sol	ãaà ãol	sağ sol
					sen ben	sen ben
					senlik benlik	senlik benlik
					siz ü biz	~siz biz
					ãoàan ãarmusaú	soğan sarımsak
					úaà uaş	~dağ taş
				taş toprak	úaş ùopraú	taş toprak
					tat vü tuz	~tat tuz
	tuş teñ	teñ tuş		teñ tuş	teñ tuş	
					ùoy düğün	toy düğün
	ulug kiçig			ulug kiçig	ulu kiçi	
		~kiçig ya uluà			ulu vü kiçi	

			uṣaúoàlan	ogul uṣak	uãak oàlan	~oğlan uṣak
					vir- al-	al- ver-
					yaà u bÀl	~yağ bal
					yamrı yumrı	yamrı yumru
					yan- yakıl-	yan- yakıl-
				~yawuz yahşı	yavuz u yaòşı	
				~kış yay	yay úış	yaz kış
					yaz u güz	~yaz güz
				yazı yaban	yazı yaban	yazı yaban
	~yıl ay				yıl u ay	
	yılkı kara			yılkı kara	yılúı úara	
		yi- iç-		ye- iç-	yi- iç-	yemek içmek
				yer kök	yir gök~kök	yer gök
				yer yurt	yir yurt	yer yurt
	~iniş yokuş				yoúuş u iniş	yokuş iniş
					yol u iz	~yol iz
					yüz göz	yüz göz

SONUÇ

İkilemeler, Türk dilinin her döneminde çokça rastlanan ve birçok işlevi üstlenen dil yapılarıdır. İkileme kavramı pek çok araştırmacı tarafından ele alınmış ve bununla ilgili birbirinden farklı tanımlar ortaya konulmuştur. Bu bağlamda, yineleme ve tekrarları ikileme kavramı içinde düşünmedik. Çalışmamızda, iki kavramın kullanılmasıyla ortaya çıkan, yeni bir anlam dairesini karşılayan yapıları kapsamımız içine aldık. Bu yapılar, asırlarca kullanıldığı için farklı kelimeden oluşan öğeler, aynı anlamı ifade eder hale gelmiştir. Böylece, bu şekiller, sözlüklerde madde başı olabilecek nitelik kazanmışlardır. Bu doğrultuda, çalışmamızda 345 ikileme gözlemledik. Birden fazla eserde tanıklayamadığımız, Arapça ve Farsça unsurlarla kurulmuş ikilemeleri, çalışmamıza almadık. Türk dilinin belirleyici bir üslup biçimi olan ikilemeleri, Türkçe kökenli kelimeler üzerinden değerlendirmeye uygun gördük. Daha önceki benzer çalışmalara baktığımızda ya tek bir eser ya da belirlenmiş bir yüzyıl üzerinden ikilemelerin derlendiğini fark ettik. Bu çalışmaların eksik ya da yanlış sonuçlar doğurabileceğini düşündük. Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki eser zenginliğini düşündüğümüzde, dönemi bütüncül bir tarzda kavramak istediğimizden, mümkün olabildiğince çok eseri taramaya çalıştık. Bunun için sahanın özelliklerini en iyi şekilde yansıttığını düşündüğümüz yirmi sekiz eseri taradık. Eldeki malzemeyi bir bütün olarak, sözlük tertibinde vererek, ikilemenin geçtiği bağlamda aldığı çekim ve yapım eklerini gösterdik.

Türk dili tarihi içinde ikilemeleri karşılaştırdığımızda, çalışmamızdaki Türkçe kökenli yapıların 92'sinin sadece Eski Anadolu Türkçesi devri içinde görüldüğünü tespit ettik. Yanı sıra, Türkiye Türkçesi ile Eski Anadolu Türkçesindeki ikilemelerin de bir devamlılık arz ettiğini tespit ettik.

İkilemeleri ses benzerliği bakımından üç gruba ayırarak değerlendirdik. Ses benzerliği bulunan 228 yapı tespit ettik. Bunlardan 92'si ön ses benzerliği, 84'u iç ses benzerliği, 52'si son ses benzerliği gösterirken, 117 yapıda ses benzerliğine rastlamadık.

345 ikilemenin 208'i eş heceli sözcüklerle kurulmuş yapılardır. Bunlardan 103'u az heceli sözcüğün, 34'u ise çok heceli sözcüğün öne geldiği yapılardır. Bu sayısal verilerle, eş heceli sözcüklerle oluşan ikilemelerin sayıca en çok olduğu, ardından ilki az heceli, ikincisi çok heceli yapıların geldiği ve son olarak ilki çok heceli yapıların en az görüldüğü sonucuna vardık.

Çalışmamızda Türkçe kökenli sözcüklerle kurulmuş ikilemeler çoğunluktadır. 345 yapının 216'sı Türkçe sözcüklerle kurulmuştur. İlk sözcüğü Türkçe, ikinci sözcüğü yabancı kökenli 46 yapıdan 18'sinin ikinci sözcüğü Arapça kökenli, 28'sinin ikinci sözcüğü Farsça kökenlidir. İlk sözcüğü yabancı, ikinci sözcüğü Türkçe kökenli 45 yapıdan 26'sının ilk sözcüğü Arapça kökenli, 19'sunun ilk sözcüğü Farsça kökenlidir. İki sözcüğü de yabancı kökenli olan 38 yapıdan 17'si Arapça kökenli, 13'u Farsça kökenli; 4'nun ilk sözcüğü Arapça, ikinci sözcüğü Farsça kökenli; 4'nun de ilk sözcüğü Farsça, ikinci sözcüğü Arapça kökenlidir.

İkilemeleri anlam bakımından üç grupta inceledik. Yakın anlamlı öğelerden oluşan ikilemeler 214 yapıyla sayıca en fazla yapının olduğu grubu oluşturmaktadır. Karşıt anlamlı unsurlardan oluşmuş yapılar 85 yapıyla ikinci sırayı, eş anlamlı sözcüklerle kurulan yapılar ise 46 yapıyla son sırayı almıştır.

Öğeleri arasında bağlaç bulunan ikilemeler 197'dir ve öğeleri arasında bağlaç bulunmayan

ikilemelerden (148) fazladır. Klasik Osmanlı Türkçesi dönemi öncesi Arapça ve Farsça unsurların etkisini yavaş yavaş hissettirmeye başladığı dönem, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde, yabancı öğelerin etkisiyle Türkçe kökenli unsurlarda bile bağlaç kullanılmıştır. Derlenen metinlerin çoğunluğunun edebî karakterli olması, bağlaç kullanımının vezin kaygısı gereği artmasına sebep olduğunu söyleyebiliriz. Yanı sıra, hem bağlaçlı hem de bağlaçsız kullanımdaki yapı 30, öğeleri yer değiştirilip kullanılan yapı ise 20'dir.

KISALTMALAR

Taranan Eserlerin Kısaltmaları³

ADD Ahmed-i Dâ'î Divanı

BAH Bahrü'l-Hakâyık

BH Behcetü'l-hadayık fi mevîzetü'l-hakâyık

ÇN Çarh-name

DK Dede Korkut Oğuznâmeleri

DSF Dastan-ı Vâsf-ı Hal

DSM Dastan-ı Sultan Mahmud

FK Feraiz Kitabı

GK Güzîde Kitabı

GN Garib-nâme

GT Gülistan Tercümesi

H Âşık Paşa'nın Hikâyesi

HF Hurşid-name (Hurşid ü Ferahşad)

HN Har-nâme

HŞ Hüsrev ü Şîrin

KBD Kadı Burhaneddin Divanı

KEMŞ Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi's-Şerife

3 Eserlerin kısaltmaları verilirken Gürer Gülsevin'in "Eski Anadolu Türkçesinde Ekler" çalışmasından yararlanılmıştır.

KG Kitab-ı Gunya

KK Kenzü'l-Kübera ve Mehekkü'l-Ulema

KY Kissa-i Yusuf

MN Mecmu'atü'n-Nezâ'ir

MT Marzubân-nâme Tercümesi

MŞ Müntahab-ı Şifa

RN Risaletü'n-Nushiyye

SN Süheyl ü Nevbahar

TTMA Takvim-i Tatar Ma'acem

YED Yunus Emre Divanı

YZ Yusuf u Zeliha

Diğer Kısaltmalar ve İşaretler

À uzun a

à àayın, art damakta boğumlanan g

ó óÀ

ò òı, sızmalı gırtlak fonemi

ì uzun i

ú úÀf, art damakta boğumlanan k

ŋ genizden boğumlanan n

ã ãÀd

å se

ù ùı

ÿ uzun u

õ õel

ž êat

ô ôı

è àayın

é hemze

Alm. Almanca

DLT Divanü Lûgati't Türk

Fr. Fransızca

İng. İngilizce

Osm. Osmanlı Türkçesi

vb Ve başkaları, ve benzerleri, ve bunun gibi

~ Benzerlik, yaklaşıklık, denklik işareti

→ İleriye gönderme işareti

← Geriye gönderme işareti

... Başlangıcı ya da devamı olan ibareleri gösterir.

İKİLEME DİZİNİ

Àb u hevÀ → hevÀ su: 'hava, su' Luùfuñ cihÀn sarÀyını cennet bÀàì âifat / Öürrem ùutar âafÀyıla Àb u hevÀsını (ADD: 6b7 [9], À.h+dan ADD: 14a7 [26], À.h+sında ADD: 14a10 [26], À.h+sı MN: 168a6 [170]).

ac u muòtÀc → aç u arnuà → aç u âusuz → aç u yalın: 'aç, fakir, muhtaç' Kerem deryÀsı bi-pÀyÀn ü mevvÀc / Nite maórum ola her ac u muòtÀc (HŞ:336 [13]).

acı tatlu → tat vü tuz: 'acı, tatlı' Bir çeşmeden akan su acı tatlu olmaya / Edebdür bana yirmek bir lüleden sızaram (YED: 171/6 [179]).

aç u arnuà → aç u âusuz → aç u yalın: 'aç, yorgun, yorulmuş' Oturur iken anda óÀli yavuz / Aç u arnuà u âusuz u yaluñuz (SN: 136b4205 [480]) ← ac u muòtÀc.

aç u âusuz → aç u yalın → âusuz u yaluñuz: 'aç ve susuz' Yatur idi [ol] anda aç u âusuz / Geçer idi günü anuñ yiyesüz (SN: 123a3768 [451]) ← ac u muòtÀc ← aç u arnuà.

aç u yalın → âusuz u yaluñuz: 'aç ve çıplak' Ne var ger degül isem aç u yalın / Gelüp giderem her yıl işbu yolın (SN: 103a3150 [409]) ← ac u muòtÀc ← aç u arnuà ← aç u âusuz.

ad dad → ad āan → ad u āan → tat vü tuz: 'ad ve tat' Çünkü bitdi òiş òubÿbÀt u nebÀt / Adı dadı dünyada dutdı āebÀt (GN: 57a6818 [229]).

ad āan → ad u āan: 'isim, şan, şöret' Bilürem anı kim tÀeatı yokdur / Hem ilde-şarda adı āanı yokdur (RN: 213 [67]; YED: 71/7 [89]; a.+um ā.+um HF: 5395[332], a.+ı ā.+ı HF: 5502 [337]).

ad u āan: ‘isim, şan’ èAdl eyler-iseriñ cihÀn dutasın / Kisri bigi ad u āan dutasın (KK: 30a1 [64], a. ā.ın KK: 83a10 [119]; a. ā +um KBD: 1456/2 [543]) ← ad dad ← ad āan.

‘adl ü dÀd: ‘doğruluk, adelet’ ‘Ömer-i HattÀb’ıla çok ‘adl ü dÀd işledüm /Oglıla fisk içinde hadde basılan benem (YED: 185/8 [196], KK: 13a6 [47]); HF: 1239 [175], HF: 4342 [292]; ADD: 22b6 [45]; MN: 43b14 [49])

aà u úara → úara yaàız → yılúí úara: ‘siyah ve beyaz’ Gözüüm yüzüñe baúduàì-çün aà u úara yoú / Aàì úarasına óased ildür maāÀf ider (ADD: 43a50/4 [93], ADD: 52a81/2 [113]; a. ú+dan YED: 284/4 [290]; a. ú+sı MN: 140a2 [143]).

aàdur- u indür-: ‘kaldır- ve indir-’ Oldur Àòir günes odın yanduran / Oldur Àòir aàduran u indüren (GN: 122b7989 [453]).

aàız burun → aàız dil: ‘ağız, burun, yüz’ Aàızından burnından úan boşandı. (DK: 100b6-7 [275]).

aàız dil → dil dudak: ‘ağız, dil’ Her kimün dost tÀèatinde eli yok / Buşu almış anun aàızı dili yok (RN: 220 [68]) → aàız burun.

Àh ü vÀy: ‘ah, vah’ TevÀzuè úıl gider kibr ü hevÀyı / Ki yarın úlmayasın Àh ü vÀyı (BAH: 30b2 [110]).

Àh u zÀr: ‘ah, inleme, feryat’ Dün gün kılayın Àh u zÀr ‘Àşık olayın il ü şÀr / Dökeyin kanlu yaşımı zÀrılıklar eyleyeyin (YED: 283/5 [289]; SN: 17a711 [241]; a. z.+ı YED: 286/4 [291]; a. z.+ı HF: 6572 [377]).

èahd ü peymÀn: ‘kuvvetle verilen söz, yemin, ant’ èÖmerle ki itmişidün èahd ü peymÀn / Nereye vardı n’oldı úanı Aómed (MN: 151a9 [156]; MT: 12a14 [215]; ÇN: 23 [5]).

aúca altun → aúca vü altun → altun aúçe → altun gümiş → altun u gümüş → cevher altun: ‘altın, para’ Getürdi úul úaravaş aúca altun / Virüp şÀhına göndürdi hem ol dün (HF: 7190 [400]).

aúca vü altun → altun aúçe → altun gümiş → altun u gümüş → cevher altun: ‘para, gümüş lira, akça ve altın’ Bilgil kim ortaúılıú itmek çert Àleti üzere revÀ olmaz. Úaçan her birinün sermÀyesi aúca vü altun bellü olmayınca. (KG: 116b5-6 [363]) ← aúca altun.

‘aúl bilü → Àúil ü anjú → ‘aúl u fikr → èaúl u gönül → èaúl u ög → èaúl u us → èaúl ü bilü ~ bili → uā u èaúl: ‘akıl, bilgi, idrak’ Gönlüm canum ‘aklum bilüm senün ile karÀr ider / PervÀz ururlar dem-be-dem uçuban dosta gitmege (YED: 1/2 [17]).

Àúil ü anjú → ‘aúl u fikr → èaúl u gönül → èaúl u ög → èaúl u us → èaúl ü bilü ~ bili → uā u èaúl: ‘akıllı, anlayışlı, zeki’ Ki raómÀni úanúıdur şeyuÀni úanúı / Seçildi bildiler ‘aúil ü anjú (BAH: 42a9 [133]) ← ‘aúl bilü.

‘aúl u fikr → èaúl u gönül → èaúl u ög → èaúl u us → èaúl ü bilü ~ bili → uā u èaúl: ‘akıl, fikir’ Çeşmüñe nem varsa virdüm yoú dimez ki cerdedür / èAúl u fikr ü göñlüm aldı úaādı şimdi serdedür (MN: 231b1 [215]; èa.+ı f.+ı HF: 7720 [412]) ← ‘aúl bilü ← Àúil ü anjú.

èaúl u gönül → èaúl u ög → èaúl u us → èaúl ü bilü ~ bili → uā u èaúl: ‘akıl ve kalp’ Şýride olanların bî-nihÀyet dünyÀda / Aúl u gönül fehm ü cÀn fikir anun nesidür (YED: 29/7 [46]) ←

‘aúl bilü ← Àúil ü anjú ← ‘aúl u fikr.

èaúl u ög → èaúl u us → èaúl ü bilü ~ bili → uã u èaúl → uã ~ uãã u ög ~ ök: ‘akıl’ Üürimaz anuñ ile èaúl u ög / Eger öger olur isenñ eışúı ög (SN: 62b1980 [328]) ← ‘aúl bilü ← Àúil ü anjú ← ‘aúl u fikr ← èaúl u gönül.

èaúl u us → èaúl ü bilü ~ bili → uã u èaúl → us u ög → uslu delü: ‘akıl’ Mişelüm ulu-y-ıdı enj ulusu / Artuà-ıdı úamudan ‘aúl u uããı (YZ: 62919 [205]; èa. u. YED: 25/5 [42]; èa.+um u.+um HF: 2720 [230]; èa.+um u.+um DK: 23b6 [53]) ← ‘aúl bilü ← Àúil ü anjú ← ‘aúl u fikr. ← èaúl u gönül ← èaúl u ög ← uã u èaúl → uã ~ uãã u ög ~ ök ← uãlusız u bilgilü.

èaúl ü bilü ~ bili → uã u èaúl → uã ~ uãã u ög ~ ök: ‘akıl, fikir, bilgi’ Bar-ise sinde, iy dïst, èaúl ü bilü / MuãùafÀ ayı şaèbÀnı dutàil ulu (BH: 25b [168]; èa. b. (YED:209/1 [225]) ← ‘aúl bilü ← Àúil ü anjú ← ‘aúl u fikr ← èaúl u gönül ← èaúl u ög ← èaúl u us.

al- git- → al- u ãat- → gel- git- → vir- al-: ‘al-, git-’ Beni yalvarup girü ala gide / Anam úatlanımayaya bensüz nide (SN: 120b3697 [446]).

alın baş → baş beyin → baş göt → baş göz → baş u cÀn → baş u göz → baş u pÀ → cÀn u baş: ‘baş, alın’ VÀy alnum başum umudı, ÒÀn Beyrek! diyü aàladı. (DK: 49a6-7 [79], DK: 74b1 [224], a.+ı a.+ı DK: 101b9 [275]).

alaò bulaò: ‘karmakarışık, alt üst’ Ne úuzı ki aç úurt nice kim úulaò / Üurudup ide úoynı alaò bulaò (SN: 83b2582 [370]).

al- u ãat-: ‘almak, satmak’ Elünğden gelür almaú u ãatmaú / Baàışlamaà u yÀbÀna atmaú (SN: 101a3145 [408]) ← al- git.

alnuà u èÀciz: ‘gafil, aciz, sersem’ Dimezven ki ÇÀpükven [ü] ger yozam / Žaèif ü úavı alnuà u èÀcizem (SN: 72b2267 [348]).

altun aúçe → altun gümüş → altun u gümüş → cevher altun: ‘altın, para’ äataruz bunı neye kim ola / Altun aúçe úıymetsiz yarmaú pula (YZ: 15215 [111], YZ: 15216 [111]; a. a.+mı DK: 57b2 [89]) ← aúca altun.

altun gümüş → altun u gümüş → cevher altun: ‘altın-gümüş’ Eger úılic ya uyan yahýd uçúur gümüşãe äatun alsa ve bahÀsın virmedin èaúd meclisinden gitse, altun gümüş degince beyèi fÀsıd olur. (KG: 128a12-13-14 [372]; SN: 14b445 [224], SN: 166b5079 [539]; KY: 14a509 [177]; a.+ı g.+ı KG: 57b3-4 [319], a.+ı g.+ı KG: 57b10 [319]; a. g.+ın YED: 114/4 [124]; a. g.+dür KY: 42a1672 [279]; a.+ı g.+ı DK: 142a4-5 [181]) ← altun aúçe ← aúca altun.

altun u gümüş → cevher altun: ‘altın, gümüş’ Altun u gümüşünj ola ejdehÀ, / Òalúa baúsañ, óÀsıl olan ud ola. (DSM: 3a55 [253]) ← altun aúçe ← aúca altun ← altun gümüş.

aluàlı aàrıàlı: ‘cılız, hastalıklı’ ...bu yılda úız oàlan çoú úoàsa aluàlı aàrıàlı ola dimişler... (TTMA: 73a10-11 [93]).

èÀm u òÀã → òaã u èÀm: ‘herkes ve ileri gelenler’ Toksan bin kelimesi otuz bin ‘Àm u òÀãı / Otuz bin hÀslarına otuz bin sırr içinde (YED: 305/7 [313], èÀ. ò.+ı (YED: 382/4 [385]).

arpa buàday: ‘arpa, buğday’ ...arpa buàday úküş ola ve sovuú úatı ola... (TTMA: 71a9 [92]).

arnuà u miskìn: ‘yorgun, miskin, yorulmuş’ Ki o óÀlde arnuà [u] miskìn gider / Gözi uydu göñli ùaeÀmı gider (SN: 93a2867 [389]).

artuà u eksük → artuú eksük : ‘fazla, eksik’ Arıdur artuà u eksük tozından / Berıdür azlıà u çoúlıú sözünden (HF: 21 [129]).

artuú eksük : ‘fazla, eksik’ ...tà giceden bir çÀrek artuú eksük geçe andan bir sÀ’at yonin úıbleye döne otura... (KK: 98b9 [135]) ← artuà u eksük.

assı ziyÀn: ‘fayda, kazanç, menfaat, zarar’ Aceb mahlýk iriřdi göz yumuban düriřdi / HelÀl harÀm kariřdı assı ziyÀn olısar (YED: 60/5 [78], YED:259/3 [268], YED:264/4 [273], a. z.+dan YED:371/6 [376]).

ařaà u yüce → úaba vü yüce: ‘adi ve ulu’ CihÀnı geze cümle ucdan uca / TamÀmet ne kim var ařaà u yüce (SN: 21a822 [248]).

ař u ãu: ‘yemek ve su’ Òuãÿãÿ uř bu yol kim ‘ıřú içündür / Ùařı ùopraàı ař u ãuyı hýndur (HF: 2081 [206]).

èavrat u er → er èavret → er ü èavret → erkek ü dişi: ‘kadın, erkek’ Úopuzuñ úulaàın burmış meger muürıb àazel söyler /İşiden Àferin ider dükeli èavrat u erden (MN: 93b21 [85]).

ay gün → ay u gün → ay u güneş → ay u yıl → ay yıl→ yıl u ay → dün gün ~ kün → dün ü gün → dün ü gündüz → kün dün → şems ü ay: ‘ay, güneş’ Ol ilde ay gün olmaz ay gedilüp tolnmaz / Tertibler terk idüben řumÀr unıda mısın (YED: 252/4 [261], YED: 355/ [356]; BAH: 49a8 [147]).

ayın bayın: ‘şaşırmak’ Nite olmaya kimse ayın bayın / Ki bula úarañuda bengü ãuyın (SN: 59b1899 [323], SN: 97a2968 [396]).

‘ayş u ùoy: ‘bayram, düğün’ Yaraàın eylediler hem ‘ayş u ùoy / Ol düğünde ùoydı òalú-ı şehr ü kÿy (KY: 10a364[164]).

ay u gün → ay u güneş → ay u yıl → ay yıl → dün gün ~ kün → dün ü gün → hafta vü ay → il gün → kün dün → şems ü ay→ yıl u ay: ‘ay ve gün, her zaman’ Baúup gördi ki ol yüzi ay [u] gün / Görürse yüregine ura döğün (SN: 44b1498 [295]; KY: 3b99 [142], KY: 48a1906 [299]; MN: 154a11 [160];

a.+ı g.+ı DFN: 122 [233]) ← ay gün.

ay u güneş → ay u yıl → şems ü ay → ay yıl→ yıl u ay : ‘ay ve güneş’ Gözi yok yir içer dünyÀyı görmez / Togar ay u güneş ol ayı görmez (RN: 513 [121]; YED: 12/2 [29], YED: 374/2 [377], YED: 406/2 [404]; YZ: 224 [85]; ADD: 44a52/4 [95]) ← ay gün ← ay u gün.

ay u yıl → ay yıl → şems ü ay→ yıl u ay: ‘ay ve yıl, her zaman’ Bize ay ile úavl itmiş idi ol / Buàur üstine geçdi ay u yıl bol (HF: 7190 [400]; BAH: 49a2 [147]; YED: 32/7 [49]) ← ay gün ← ay u gün ← ay u güneş.

ay yıl → şems ü ay→ yıl u ay: ‘ay ve yıl, her zaman’ Aylar yıllar geçer, oàlan böyür, on biş yaşına girdi. (DK: 61b9 [203]; RN: 148 [55]) ← ay gün ← ay u gün ← ay u güneş ← ay u yıl.

az çok → az u çoú ~ çoò: ‘az çok’ ...çıkır olsa aşlık arpa, ùaru yaşdan-kurudan, azdan çokdan görmiş gerek... (KG: 63b5-6 [323]).

az u çoú ~ çoò: ‘az ve çok’ CihÀn mÀlı olur ise az u çoò / Anuñ èişúí öñinde bir çöpce yoò (SN: 62b1985 [329], SN: 155b4767 [518]; H: 19 [271], H: 48 [273]; a. ç.+ın BAH: 38b10 [126]; a.+lıà+a.+lıú HF: 21 [129]) ← az çok.

bÀc u òarÀc: ‘bir çeşit vergi’ GÀh àusuz, gÀhi yalıñ, gÀh aç / Úorúısından istemez bÀc u òarÀc (DSM: 3b63 [254]).

bÀà bostÀn → bÀà u bÀàçe ~ baòçe → bÀà u bostÀn → bostÀn u bÀà: ‘bahçe’ Girmek diler imrenür ne dÇyem ben saña / BÀà bostÀn görünür ol gözine (YZ: 981460 [277]; b.+a b.+a MT: 9b5 [212]).

bÀà u bÀàçe ~ baòçe → bÀà u bostÀn → bostÀn u bÀà: ‘bağ ve bahçe’Úalıñ mişeler bÀà u baòçe gibi / Yimişler döşenmiş aàaçlar dibi (SN: 96a2954 [395], SN: 182b5589 [573]; HF: 4859 [312]) ← bÀà bostÀn.

bÀà u bostÀn → bostÀn u bÀà: ‘bahçe’ Nemrÿd odin İbrÀhim'e ben bÀà u bostÀn eyledüm / Küfür yüzünden toàuban gine odi yakan benem (YED: 187/8 [198], YED: 3/6 [20], YED: 201/38 [217], YED: 335/3 [339]; HF: 1881 [199], HF: 4090 [282]; KY: 21a796 [202]; ADD: 24b50 [50]; BH: 148a [192]; b. b.+da KY: 23a875 [209]; b. b.+uñ DK: 24b4 [54]; b. b.+ı MN: 13b18 [28]) ← bÀà bostÀn← bÀà u bÀàçe ~ baòçe.

baàla- şeş-: ‘bağla-, çöz-’Baàlamak şeşmek işidür pes anuñ / Baàlu yolın açan oldur oàlanuñ (GN: 149b4520 [915]).

baór u ber → berr ü baór: ‘deniz, kara, yeryüzü’ ØiyÀ-ı devlet ü dünyÀ Øiørı Beg kim aña eflÀk / Münir-i maşrıú u maàrib emir-i baór u ber dirler (MN: 45a39 [50], b. b.+e HŞ:42 [2]).

bakır u tunc: ‘bakır, tunç’ Yÿnus eydür hey sultÀnum özge şÀnum vardur benüm / Ko dünyÀ altÿn gümişin ne bakır u tuncındayuz (YED: 114/4 [124]).

bal u şeker → bal yaà → yaà u bÀl : ‘bal ve şeker’ Yÿnus ne hoş dimişsin bal u şeker yimişsin / Ballar balını buldum kovanum yağmÀ olsun (YED:271/6 [280]).

bal yaà → yaà u bÀl: ‘bal, yağ’ HezÀrÀn raómet ol ata anaya / Ki beslemiş seni bal yaà içinde (ADD: 117a305/3 [257]) ← bal u şeker.

baş beyin → baş göt → baş göz → baş u cÀn → baş u göz → baş u pÀ → cÀn u baş : ‘akıl, fikir, şuur’ Bir eski úaftan virdiñüz, başum beynüm aldıñuz didi. (DK: 79a2-3 [233]) ← alın baş.

baş göt → baş göz → baş u cÀn → baş u göz → baş u pÀ → cÀn u baş → göz ü úaş → göz ü úulaú úaş u göz → yüz göz: ‘baş, son’ Bu bıñarun üzerine geldiler, gördiler, kim bir ‘ibret nesne yutar, başı göti belürsüz. (DK: 110a5-6 [147]) ← alın baş ← baş beyin.

baş göz → baş u cÀn → baş u göz → baş u pÀ → cÀn u baş → göz ü úaş → göz ü úulaú úaş u göz → yüz göz: ‘baş, göz’ Baryek aàañuzun başı gözi àadaàası, eski úaftanı varısa virün geyeyin, düğüne varayın. (DK: 78b3-4 [232]; b.+suz g.+süz TTMA: 72b10-11 [93]) ← alın baş ← baş beyin ← baş göt.

baş u cÀn → baş u göz → baş u pÀ → cÀn u baş : ‘baş, can, ruh’ Çün dükenür èömr ü mÀl èişúuñā āarf olsa òoş / Çünki gider baş u cÀn yoluñā yigrek senün (ADD: 58b103/2 [127]; MN: 136b7 [138]) ← alın baş ← baş beyin ← baş göt ← baş göz.

baş u göz → baş u pÀ → cÀn u baş → göz ü úaş → göz ü úulaú → úaş u göz → yüz göz: ‘baş ve göz’ Niçe deprene baş degir dile söz / Çü dil deprene bozılır baş u göz (SN: 120a3675 [445]) ← alın baş ← baş beyin ← baş göt ← baş göz ← baş u cÀn.

baş u pÀ → cÀn u baş: ‘baş ve ayak’ Bugün meydÀn-ı işiúunđa elümde baş u pÀ baādum / Çü gördüm zülf-i çevgÀnun idinmiş üopını serden (MN: 91a4 [83], MN: 94b29 [86]) ← alın baş ← baş beyin ← baş göt ← baş göz ← baş u cÀn ← baş u göz.

bay yoúsul → bay u yoòsul → yoúsul ~ yoòsul bay → yoòsul ~ yoúsul u bay: ‘zengin, fakir’ Ve gýristÀnda daòı yarar kim bay yoúsul úoyalar ve mütevaøøaya daòı bay u yoúsul kim gereğ-ise óÀcetlerin göreler. (KG: 118a5-6 [364]).

bay u yoòsul → yoúsul ~ yoòsul bay → yoòsul ~ yoúsul u bay : ‘zengin ve fakir’ Ne şÀra ki uàradısa yolları / Úonuòladılar bay u yoòsulları (SN: 12a856 [251]; KG: 118a5-6 [364]; YZ: 25372 [131], YZ: 56828 [193], YZ: 951410 [271]; HF: 385 [143], HF: 1711 [192], HF: 6229 [364]) ← bay yoúsul.

beg ü pÀdişÀh → beg ü ulu → ulu vü beg: ‘bey, hükümdar’ Bola kim bulıbilevüz anşuzın / Begümüzi vü pÀdişÀhun (SN: 92b2847 [388]).

beg ü ulu → heybet ulu → kiçi vü ulu → ulu vü beg → ulu kiçi: ‘bey, ileri gelen, hükümdar’ Dirildi cümle begler ü ulular / èAzÀ úılmaè içün sulùÀna bunlar (HF: 613 [151], b.ler u+lar HF: 7302 [405]) ← beg ü pÀdişÀh.

bellü ‘ayÀn → bellü bayıú → bellü beyÀn → bellü ôÀóir : ‘apaçık, aşikâr’ Óaúúat úıldı bu sırrun beyÀnın / Oúı Úur’Ànı bil bellü ‘ayÀnın (BAH: 45b1 [140]).

bellü bayıú: ‘açık, aşikâr’ Úaçan bunlar arınsa bellü bayıú / NemÀza ol kişi olur ilÀyıú (BAH: 22b10 [94], BAH: 27b5 [104], BAH: 44a3 [137], BAH: 52a5 [153]) ← bellü ‘ayÀn.

bellü beyÀn → bellü ôÀóir: ‘apaçık, âşikâr’ Dahı yakın haber diyem anlayasın bellü beyÀn / Nefs dileğin terk eyleyen ol ezeli magfýr nedür (YED: 56/9 [74], YED: 134/19 [143], YED: 187/5 [198], YED: 349/4 [349]; b. b.+ın BAH: 28a1 [105]) ← bellü ‘ayÀn ← bellü bayıú.

bellü ôÀóir: ‘açık, aşikâr’ VilÀyet isleridür bellü ôÀhir / Naôar ehli bulardur dünyÀ aóir (BAH: 24a8 [97], BAH: 44a10 [137]) ← bellü ‘ayÀn ← bellü bayıú ← bellü ‘ayÀn ← bellü bayıú.

ben ü sen → benven ü ben → sen ben → sen ü ben: ‘ben ve sen’ Ben ü sen úuralım yola düşelim / Öñümüze gelmez ise úuş ölüm (SN: 88b2718[379], SN: 172a5239 [550], SN: 138b4256 [484]).

benven ü ben → sen ben → sen ü ben: ‘benim ve ben’ Yýnus eydür hiç şek degül ol benven ü ben olvanun / Ben ne dirisem dost tutar dost didüğün ben tutaram (YED: 180/8 [188]) ← ben ü sen.

berr ü baór: ‘kara ve deniz’ Çü yüz bin çâpüki alçaklık utdı / MuhÀlsüz berr ü baór èÀlemi tutdı (RN: 166 [59]; YED: 306/1 [313]) ← baór u ber.

biliş ü yÀd → yÀd u biliş: ‘tanıdık ve yabancı’ Óaúun dostlarını òoş eyledük yÀd / İşiden bildi anı biliş ü yÀd (BAH: 39a6 [127]).

bir ü bar: 'birlik ve varlık' Emr úıldı cebra'ile bir ü bar / Tiz iriş üüt yýsufı dir kirdig'Ar (KY: 5a156 [147], KY: 12b463 [173], KY: 20a758 [199], KY: 47b1880 [297]).

biş on: 'beş on' Şol bir biş-on arşın bizi kefen ideler egnüme / Dikem şol dünye tonların geyem hey dost diyü diyü (YED: 291/4 [296]).

bit- uzan-: 'çık-, uza-' Ol ki rüyende-durur hemçün neb'At / Bitmek uzanmaú-durur anda áıf'At (GN: 65b1878 [393]).

bost'An u b'Àa: 'bahçe' Dördinci yıl áatdılar bost'An u b'Àa / Bu'aday alup y'Ádiler áayru <vü> saà (YZ: 56834 [193]; HF: 1687 [191]) b'Àa bost'An ← b'Àa u b'Àaçe ~ baòçe ← b'Àa u b'ist'An.

boy úadd: 'boy, pos' ...Senüñ boyuñ úaddüñ yoú, Y'À cismile ceddüñ yoú. (DK: 107a5-6 [143], b.+uñ, ú+uñ DK: 102b10 [279]).

bölük bölük ü áaf áaf u cavú cavú: 'kısım, sıra, topluluk' Bölük bölük ü áaf áaf u cavú cavú / Ferişteler andan bulurlardı öevú (SN: 6a134 [203]).

bugün yarın → bugün ü yarın: 'bugün yarın' Bilimedüm beni aldadı tutdı / Bugün yarın diyü èömrümi utdı (RN: 53 [38], RN: 454 [110]; YED: 174/7 [182]; DK: 64b8 [208]).

bugün ü yarın: 'bugün ve yarın' Meger áabr ile bunun anıòtarın / Elikdürevenin bugün ü yarın (SN: 14b469 [225]; HF: 6284 [366]) ← bugün yarın.

c'An gönül → c'An u ba'ir → c'An u baş → c'An u ciger → c'An u dil → c'An u gönül → c'An u ten → dil ü c'An → gönül c'An → gönül ü c'An: 'ruh, kalp, can' T'Àeat oldur kim Çeleb èişkiýile / C'An gönül yold'Àş ola dün gün bile (DVH: 26 [238]; YED: 389/2 [390]).

c'An u ba'ir → c'An u baş → c'An u ciger → c'An u dil → c'An u gönül → c'An u ten → dil ü c'An → gönül c'An → gönül ü c'An: 'ruh, kalp, can' Ey'À c'Anum u ba'arumuñ p'Àresi / Çü yoò durur ol nesnenüñ ç'Àresi (SN: 14b555 [231]) ← c'An gönül.

c'An u baş → c'An u ciger → c'An u dil → c'An u gönül → c'An u ten → dil ü c'An → gönül c'An → gönül ü c'An: 'can ve baş, beden' Miskin olur 'Áşik kişi durmaz akar gözi yaşı / M'Alı mülki c'An u başı 'ışka tar'Àşdur 'Áşikun (YED: 146/4 [156]; c. b.+a MN: 173a7 [174]) ← baş beyin ← baş göt ← baş göz ← baş u c'An ← baş u göz ← c'An u ba'ir ← c'An gönül.

c'An u ciger → c'An u dil → c'An u gönül → c'An u ten → dil ü c'An → gönül ü c'An: 'can ve bağır, iç' è'Áşıú bilür bu èişú odinuñ derdi sýzını / Kim èişú odına c'An u cigerler keb'Ab ider (ADD: 114b296/6 [251]) ← c'An gönül ← c'An u ba'ir ← c'An u baş ← c'An gönül.

c'An u dil → c'An u gönül → dil ü c'An → c'An u ten → gönül ü c'An: 'ruh, kalp' Düşdi Fa'uruñ Aómede maóabbeti / C'An u dille arzý úıldı va'álatı (DFN: 128 [234]; KK: 50a1-2 [85]; KY: 16b622 [187]; ADD: 98a240/3 [216]) ← c'An gönül ← c'An u ba'ir ← c'An u baş ← c'An gönül ← c'An u ciger.

c'An u gönül → dil ü c'An → c'An u ten → gönül c'An → gönül ü c'An: 'can, gönül ve kalp' C'An u gönül èakl u fehim nis'Ar olsun ma'èşuk'Àya / Pes è'Áşikun andan ayru dahı ne mülk ü M'Alı var (YED: 32/2 [48], YED:208/9 [225], YED:256/5 [266], YED:259/3 [268], YED:414/5 [412]; SN: 117b3606 [440]; HF: 709 [155]; ADD: 49a69/4 [106]; MT: 34a8 [240]; c. g.+i YED:165/9 [173]; c. g.+den KY: 15b568 [182]) ← c'An gönül ← c'An u ba'ir ← c'An u baş ← c'An u ciger ← c'An u dil.

cÀn u ten: ‘ruh ve beden’ Çün di dirler n'ideyin dimezse yanar cÀn u ten / Ben dahı dürler dökem dosta hezÀr destÀn olam (YED:201/28 [216], YED:200/1 [212]; HF: 2015 [204]; KY: 13b502 [177]) ← cÀn gönül ← cÀn u baàir ← cÀn u baş ← cÀn u ciger ← cÀn u dil ← cÀn u gönül.

ceng ü äavaş: ‘mücadele, çarpışma’ Oàlan úirk yigidin boyına aldı, at depdi, ceng ü äavaş itdi. (DK: 19a5-6 [48]).

cevher altun: ‘mücevher, değerli eşya’ Birez cevher altun alayım diyü / Çoò eglenmişem òoò olaydı eyü (SN: 78b2436 [359]) ← altun aúçe ← aúca altun ← altun gümüş ← altun ü gümüş.

cevr ü cefÀ: ‘eziyet, sıkıntı’ Ûur úatumda eyleyem saña vefa / Görmeyasın bunda hiç cevr ü cefÀ (DFN: 68 [230]; YED: 266/1 [275]; HF: 2554 [223]; KY: 15a556 [181], KY: 17a628 [187], KY: 36a1406 [255]; GT: 58b15 [206]; c. c.+dur ADD: 52b83/1 [114]); c. c.+η MN: 142a9 [145]).

cümle ‘Àlem: ‘tamamı, herkes, her şey’ Cümle ‘Àlem gelürise ansuz dermÀn olmayısar / Derdüme kim dermÀn olur çün gönlümde ol seville (YED: 317/3 [323]).

Çalap TaÆrı → Óaú Çalap: ‘Allah’ Çalap TaÆrı'dan ol ki tevfiúi var / Dürişmez ki divşüre mÀl u ùavar (SN: 10a293 [214], SN: 184b5649 [577]; HF: 2837 [234]; KY: 5b203 [151]).

çirkin ü göğçek → gökçek ü òoş → gökcek ü úatlu: ‘çirkin ve güzel’ Niceme yazmışam çirkin ü göğçek / Ne bilem ben yalan mıdur yÀr (HF: 7770 [422]).

deng ~ denk u óayrÀn → óayrÀn u deng: ‘şaşkın’ TemÀmı úaldı şöyle denk ü óayrÀn / Kimi tesbih oúırdı kimi úur'Àn (HF: 1162 [172], HF: 1390 [180], HF: 1635 [189], HF: 3033 [242], HF: 3426 [258], HF: 3694 [268], HF: 3973 [278], HF: 4250 [289], HF: 4716 [307], HF: 4918 [315], HF: 6150 [361]).

dere depe: ‘dere, tepe’ Çoú dere, depe, ùaàlar geçdi (DK: 100a13 [275]).

di- işit-: ‘söyle-, duy-’ Ol ki güyende-durur Àdem gibi / Dimek işitmekdür anuñ tedbiri (GN: 62a1883 [395]).

dil dudak: ‘dil dudak’ Dervişün kulagı sak Hak'dan işidür sebak / Deprenmedin dil dudak sözi işiden gelsün (YED: 239/6 [250]) ← aàız dil.

dil ü cÀn → gönül cÀn → gönül ü cÀn: ‘ruh, kalp’ Nite kim Óaú buyurdi iy dil ü cÀn / Òaber virür óaúíúat uşda Úur'Àn (BAH: 16a7 [81], BAH: 31b4 [112], BAH: 30b2 [110], BAH: 34b4 [118], BAH: 41b12 [132], BAH: 49ab13 [148], BAH: 53b12 [156]; KBD: 3/4 [2]) ← cÀn gönül ← cÀn u baàir ← cÀn u baş ← cÀn gönül ← cÀn u ciger ← cÀn u dil ← cÀn u gönül.

din diyÀnet → din ü diyÀnet: ‘din, dindarlık’ Din ü millet sorarısan Àşıklara din ne hÀcet / Áşık kişi harÀb olur Àşık bilmez din diyÀnet (YED: 17/1 [33], YED: 366/4 [369]).

din ü diyÀnet: ‘din ve dindarlık’ Gayrıdur bu milletden bu bizüm milletümüz / Hiç dinde bulunmadı din ü diyÀnetümüz (YED: 116/1 [125], d. d.+de YED: 116/2 [125]) ← din diyÀnet.

dinç ü fÀrià: ‘canlı, zinde’ Ki üşenmenüz dinç ü fÀrià oluñ / Velî işlü işüñüzü key bilüñ (SN: 181b5561 [571]).

dök- äaç-: ‘dök-, saç-’ Òazınelerin açmaàa başladı / MÀlı dökmege äaçmaàa başladı (SN:

13b396 [221]).

dün gün ~ kün → dün ü gün → dün ü gündüz → kün dün: ‘gece, gündüz, her zaman’ Tàèat oldur kim Çeleb eîşkiyle / CÀn gönül yoldaş ola dün gün bile (DVH: 26 [238]; YED: 9/3 [26], YED: 14/4 [31], YED: 51/1[69], YED: 87/1 [101], YED: 124/8 [133], YED: 146/2 [156], YED: 146/5 [156], YED: 154/5 [164], YED: 182/6 [190], YED: 222/6 [236], YED: 244/2 [255], YED: 283/5 [289], YED: 295/7 [300], YED: 295/13 [300], YED: 313/5 [320], YED: 313/7 [320], YED: 413/6 [411], YED: 415/2 [413]; SN: 7b183 [207], SN: 23b2311 [352], SN: 93b2870 [390], SN: 100a3049 [390]; RN: 74 [41], RN: 258 [75]; YZ: 8109 [97], YZ: 24350 [129]), YZ: 34495 [149], YZ: 45663 [171], YZ: 46674 [173], YZ: 52769 [185], YZ: 60886 [201], YZ: 61897 [203], YZ: 67994 [215], YZ: 691019 [219], YZ: 751116 [231], YZ: 841244 [249], YZ: 841257 [249], YZ: 851258 [251], YZ: 901342 [261], YZ: 901347 [261]; BAH: 47b11 [144]; HF: 1510 [185], HF: 6418 [371]; KY: 51b2040 [311]; MN: 26a6 [37]; d.+i d.+i YED: 381/1 [383], d.+in d.+in YED: 402/5 [401]; d.+i d.+i SN: 9a250 [211], d.+i d.+i SN: 14b565[231], d.+i d.+i SN: 17a712 [241], d.+i d.+i SN: 18b760 [244], d.+i d.+i SN: 23b895 [253], d.+i d.+i SN: 29b1067 [265], d.+i d.e SN: 116a3536 [435], d.+in d.+in SN: 136a4188 [479], d.+i d.+i SN: 138a 4233[482]; d.+i d.+i KEMŞ: 20b378 [45]; d.+in d.+in BH: 32b [169]) ← ay gün ← ay u gün.

dün ü gün → dün ü gündüz → kün dün: ‘gece, gündüz, her zaman’ Nefsün iti saña binmiş dün ü gün, / Sen ne sulûÂnsın, ite olduñ zebÿn! (DSM: 3a60 [254]; KG: 55a15 [317], KG: 21b1 [292]; RN: 274 [78]; YED: 24/5 [41], YED: 54/1 [72]), YED: 137/1 [148], YED: 148/5 [158], YED: 295/8 [300], YED: 308/2 [315], YED: 310/7 [317], YED: 313/5 [320], YED: 333/4 [337], YED: 343/8 [345], YED: 381/4 [384], YED: 393/1 [392]; SN: 1b7 [195], SN: 2a18 [196], SN: 10a289 [214], SN: 14b437 [223], SN: 14b556 [231], SN: 15b675 [238], SN: 19a778 [245], SN: 25a940 [256], SN: 26b981 [259], SN: 31b1031 [269], SN: 38b1340 [284], SN: 46a1549 [299], SN: 46a1813 [317], SN: 60a1909 [323], SN: 61a1950 [326], SN: 64b2039 [332], SN: 78b2430 [359], SN: 92a2833 [387], SN: 94b2889 [392], SN: 99a3020 [400], SN: 99a3240 [415], SN: 111b3417 [427], SN: 115b3520 [434]), SN: 115b3527 [435], SN: 116a3537 [435], SN: 123b3814 [454], SN: 124a3827 [455], SN: 124b3848 [456], SN: 125a3859 [456], SN: 155a4745 [516], SN: 167a5091 [540], SN: 174b5326 [556]; YZ: 114 [83], YZ: 19270 [119], YZ: 23331 [127]; BAH: 14a2 [77], BAH: 20a1 [89], BAH: 22a11 [93], BAH: 33b7 [116], BAH: 37a8 [123], BAH: 49a8 [147]; HN: 40 [26], HN: 84 [34], HF: 727 [155], HF: 731 [155], HF: 1508 [184], HF: 1765 [194], HF: 4572 [301]; KY: 16b624 [187], KY: 50b2004 [308]; MN: 120b5 [117]; HŞ:226 [9]; d. g.+i YED: 70/3 [87], d. g.+i YED: 159/3 [168], d. g.+i YED: 269/2 [278], d. g.+in YED: 304/6 [312], d. g.+i YED: 377/3 [380]; d.+in g.+in SN: 14b513[228], d. g.+in SN: 40b1399 [288], d. g.+i SN: 123a3782 [451]; d.+ler g.+ler HF:39 [130], d.+ler g.+ler HF:3853 [274]) ← ay gün ← ay u gün ← dün gün ~ dün kün.

dün ü gündüz → kün dün: ‘gece, gündüz, her zaman’ Yir ü gök ü dün ü gündüz yaz u úş / Uşbu tertibçe her dürlü iş (GN: 32a914 [203]; YED: 359/8 [363]; YZ: 59872 [199]; HF: 1291 [177], HF: 1480 [183], HF: 4314 [291], HF: 5747 [346], HF: 6860 [388]) ← ay gün ← ay u gün ← dün gün ~ kün ← dün ü gün.

dünyÀ Àòret → dünyÀ vü Àòret: ‘dünya ve ahiret’ DünyÀ Àòret ahvÀli zen ü ferzend vebÀli / Dilersen dost visÀli varlıktan hazer gerek (YED: 135/17 [146], YED: 328/5 [334], YED: 331/3 [336], YED: 348/3 [348]).

dünyÀ vü Àòret: ‘dünya ve ahiret’ Bu dîn ü diyÀnetde dünyÀ vü Àòiretde / Yitmiş iki milletde ayırdur ÀyÀtumuz (YED: 116/2 [125], d. À.+den YED: 135/16 [146], d. À.+de YED: 254/5 [263]) ← dünyÀ Àòret.

ekin ùarı: ‘buğday’ ...eminlik birle geçe ve güzden yaàmur köp yaàar ve ekin ùarı ùküş bolàay ucuzlú bolur... (TTMA: 69b15 70a1-2 [91], TTMA: 70b9 [92]).

el ayaú: ‘el, ayak’ El ayaú virdi saña göz ü úulaú / Dile söz virdi hem işidür úulaú (KY: 16b638 [188]; MŞ: 118b13 [133], MŞ: 154b7 [169]).

er èavret → er ü èavret → erkek ü dişi : ‘erkek, kadın’ Er èavret ne kim şÀrun içinde var / Gireyüm diyü ùama gelmez idi (SN: 40b1389 [287]) ← èavrat u er.

er ü èavret → erkek ü dişi: ‘erkek, kadın’ Bir sarÀya úoydı yşufi òoca / Er ü èavret ùoldı úamu ùam u baca (YZ: 21304 [123], YZ: 25373 [31]; HF: 3975 [278], HF: 4664 [305]; MT: 8b7 [211]) ← èavrat u er ← er èavret.

erkek ü dişi: ‘erkek ve kadın’ Uzatdı bu halk işi ger erkek ü ger dişi / MüsülmÀn olan kişi ‘isyÀn yolına girmez (YED: 115/5 [124]) ← èavrat u er ← er èavret ← er ü èavret.

esrük ü hüMÀr: ‘sarhoş’ Kim ki èişğ kadehinden bir zerre içdiyise / Ana ne èaúl u ne us ne esrük ü ne humÀr (YED: 25/5 [42]).

et ü deri → et ü sünük → et ten: ‘et ve deri’ Et ü deri büründüm geldüm size göründüm / Adumı Àdem kodum andan zuhÿra geldüm (YED: 177/7 [186], YED: 195/7 [208]; HN: 42 [28]; e. d.+yüz MN: 144b6 [148]).

et ü sünük → et ten: ‘et ve kemik’ Anda beni cÀn eyledi et ü sünük kan eyledi / Dört on günü diyicegez degirtmege düşdi gönül (YED: 152/2 [161]) ← et ü deri.

et ten: ‘et-ten, beden’ Ölüp sine girürisem etüm tenüm çürimeye / Anun içün kim dünyeden ben giderem sevmegile (YED: 317/4 [323], e.+i t.+i YED: 415/5 413]) ← et ü deri ← et ü sünük.

etmek ü aş: ‘yiyecek’ Yşuf eydür getürün etmek ü aş / Öñlerinde úodurur aósen şÀbÀş (YZ: 721071 [225]).

ev ü barò: ‘ocak, yuva’ Unıdılar ev ü barò u mülk ü mÀl / Bilmeye hiç niçe geçer mÀh u sÀl (GN: 214b6255 [123]).

eyü ~ eygü yavuz → eylük iósÀn → yavuz òayrsuz → yavuz u keydüğ → yavuz u yaòş: ‘iyi, kötü’ ...Ne kim úılsañ bu gün içre eygü yavuz / Cümle [leri] yazılır, yazıcılar anuúdur... (BH: 30b [168]; YED: 180/3 [188]; BAH: 25b3 [100], BAH: 25b4 [100]; e.+lük y.+lıaun SN: 101a3080 [404]).

eylük iósÀn: ‘iyilik, iyilik etme, bağışlama’ ...Bu ol ay durur kim müèeminlere úılır eylük iósÀn / Bu ol ay durur kim fÀsıúlara bolur zindÀn / Bu ol ay durur kim düşmanlar işi bolur òusrÀn... (BH: 45b [170]) ← eyü ~ eygü yavuz.

faàfÿr u hakÀn: ‘hükümdar’ Bir dem görür olmış gedÀ yalın tene geymiş ‘abÀ / Bir dem gani himmet ile Faàfÿr u hem HakÀn olur (YED: 49/7 [67]).

fÀrià u dınsuz: ‘rahat’ Oturmuş idi fÀrià u dınsuzın / Diyeydün güneş görmemişdür yüzün (SN:

69b2183 [339]).

fetó ü ôafer: 'zafer' Fetó ü ôafer baòt u saèÀdet bile iúbÀl dîvÀn ile defter / Mevrÿâ anadur memleketün kevn ü mekÀnı yidinci atadan (ADD: 4b17 [6]; MN: 46a41 [50], MN: 47a8 [51]; MT: 19b3 [224]; f. ô.+dür ADD: 7b13 [11]).

fikr ü äaàinc: 'düşünce' Benüm fikr ü äaàincum ayruú durur / Velî èişú başuma buyruú durur (SN: 154b4730 [515]).

gel- git-: 'gel-, git-' Yaratdı seni úullîân itmege / Degül àÀfilin gelmeye gitmege (SN: 4b89 [200]; g.+en g.+enden (DK: 132b10-11-12 [171]) ← al- git-.

görklü vü mûnaúúaş: 'gösterişli, sanatlı, güzel, göz alıcı' Böyle görklü vü mûnaúúaş hem ôarif / Hiç bilür mîsin sanÿ kimdür ôarif (DFN: 120 [233]).

gece ~ gice gündüz → gündüz gice → gice vü gündüz → ırte gece ~ gice: 'gece, gündüz, her zaman' Gicigü[ñü]ñ úoúısından yanuñ, / Kimse gelmez gece gündüz cÀnuñÀ. (DSM: 3a56 [253]; YED: 82/6 [97], YED: 146/6 [156], YED: 301/8 [308]; SN: 106b3256 [416]; ÇN: 56 [5]; KEMŞ: 5b111 [28], KEMŞ: 10a191 [33]; YZ: 11161 [103], YZ: 11164 [103], YZ: 59871 [199]; BAH: 23b11 [96], BAH: 51a13 [151]; HF: 378 [142], HF: 761 [157], HF: 1028 [166], HF: 1845 [197], HF: 2262 [213], HF: 2366 [216], HF: 2378 [217], HF: 5796 [348], HF: 6401 [370]; KY: 6b208 [151], KY: 35a1365 [252], KY: 51b2044 [312]; DK: 36b11 [69], DK: 49a13 49b1 [79], DK: 98a2 [133], DK: 152b10 [193], DK: 68b3 [216]; MN: 41a3 [47], MN: 45a32 [50]; MT: 7a9 [209]; KBD: 429/3 [170]; g.+lerümi g.+ümi HF: 4292 [290]).

geyim keçim: 'savaş elbisesi, zırh' Geyimini keçimini toàradı, altı parmaú derinligi zaòm irişdürdi. (DK: 107a12-13 [144], g.+ini k.+ini DK: 103a1 [279]).

gice vü gündüz → ırte gece ~ gice: 'gece ve gündüz' 'Áşıkları sorarsan bî-mezheb ü bî-millet / Yolda kalupdur sakın gice vü gündüz sayan (YED: 236/5 [249]) ← gece ~ gice gündüz ← gündüz gice.

girev dutu: 'rehin' Bilgil kim bir gişinün bir gişiye on aúca borcu olsa daòı bir biz aña girev úosa ve girev dutu olur. (KG: 145a6-7 [384]).

gök ü yir → yir gök ~ kök → yir yurt → yir ü gök: 'yeryüzü' Bu gök ü yir ortası oldu siyÀh / Kimün işi èişret kimün işi Àh (SN: 28a1035 [263], SN: 28a1035 [263], SN: 89b2750 [381]; KK: 2a4 [38]).

gökçek ü òoş → gökcek ü úatlu: 'güzel' Dil-ber oldur ki melÀóatda laúif ola daòı / äÿreti gökçek ü òoş sìreti vü aòlÀúı (ADD: 64a121/5 [139]) ← çirkin ü gögçek.

gökcek ü úatlu: 'güzel' Yüzi gökcek ü úatlu dili fañîó / Yÿsuf'dan daòı görk içinde melîó (SN: 5a105 [201]) ← çirkin ü gögçek ← gökçek ü òoş.

gönül cÀn → gönül ü cÀn: 'eruh, kalp, can' Gönlüm canum 'aklum bilüm senün ile karÀr ider / PervÀz ururlar dem-be-dem uçuban dosta gitmege (YED: 1/2 [17]; g.+i c.+ı KEMŞ: 5b92 [27]) ← cÀn gönül ← cÀn u baàır ← cÀn u baş ← cÀn u ciger.

gönül ü cÀn: can, gönül ve kalp' Buğur kim bu úadar bulduñ bahÀne / Gönül ü cÀn ile olduñ revÀne (HF: 6074 [358]; g.+üm c.+um SN: 46a1549 [299]; g.+i c.+ı KEMŞ: 3a30 [23]) ← cÀn gönül ← cÀn u baàır ← cÀn u baş ← cÀn u ciger ← gönül cÀn.

göz- işit-: 'gör-, işit-' Ger birikmezse gözün gönün bile / Kim ne anlar görmek işitmeg-ile (GN: 244b4839 [977]; g.+mek i.+mek SN: 3a47[198]).

göz ü úaş → göz ü úulaú → úaş u göz: 'göz-kaş' Bulıvirdi bir úoca ustÀ naúÀş / Ki güneş yüzine düze göz ü úaş (SN: 119b3658 [443], SN: 30a1077 [266]); YED: 92/5 [106], YED: 354/5 [355]; HF: 6582 [377]; g. ú+lar MN: 172a7 [173], g. ú+lar MN: 180a1 [179], g. ú+ını MN: 185b7 [182]; g.+i ú+ın KBD: 391/5 [157]) ← baş göz ← baş u göz.

göz ü úulaú → úuyruúsuz úulaúsız: 'göz kulak' El ayaú virdi saña göz ü úulaú / Dile söz virdi hem işidür úulaú (KY: 16b638 [188]) ← baş göz ← baş u göz ← göz ü úaş.

àuããa vü gam: 'üzüntü, keder' Bu didüklerünji sen duta gör hem / Ki yarın çekmeyesin àuããa vü àam (KEMŞ: 16b328 [41]; YED: 403/1 [401]; MN: 110b3 [104], MN: 114a6 [108]; KBD: 999/9 [388]).

güç ü baãınç → iş güç: 'zulüm' Raèiyyet eyle dutmışdı dinç / Ki anılmaz olmuşdı güç ü baãınç (SN: 167b5110 [541], SN: 176a5366 [558]).

gül- oyna-: 'gül-, oyna-' Sevinü sevinü güle oynayu / Úılını biri birisinden eyü (SN: 49b1633 [304], g.-e o.-yu SN: 173b5282 [553]; g.-mek o.-maàa KY: 45a1784 [289]).

gündüz gice → ırte gece ~ gice: 'gece gündüz, her zaman' Eger úuradı bir úarÀra nice / Gice gündüz oladı gündüz gice (SN: 87b2679 [376]) ← gice vü gündüz → ırte gece ~ gice.

hafta vü ay → yıl u ay: 'hafta ve ay' Bu yaña çün ki gönildi Úurumúay / Giderdi dün ü gündüz hafta vü ay (HF: 4314 [291]) ← ay gün ← ay u gün ← ay u güneş ← ay u yıl ← ay yıl.

Óaú Çalap: 'Allah' El bağlamışdur kamusı Óaú Çalap'dandur umusı / Nökerlü kızdur kimisi alınmaduk çoklar yatur (YED: 82/8 [97], YED: 177/5 [184], YED: 369/3 [372]; YZ: 36535 [153], YZ: 44657 [169], YZ: 761123 [233], YZ: 831231 [247], YZ: 961422 [273]; ó. ç.+un YED: 186/1 [196], ó. ç.+um YED: 345/1 [346], ó. ç.+um YED: 345/2 [346]; ó. ç.+dan SN: 183a5610 [575]; ó. ç.+um KEMŞ: 18b353 [43]) ← Çalap TaÆrı.

òalú úamu → úamu èÀlem: 'herkes' Arı úonlar giydürür ol dem aña / Anı gören òalú úamu batar taña (YZ: 17254 [115], YZ: 57842 [195]; BAH: 17b3 [84]).

óarif ü úonuú: 'dost, arkadaş, misafir' Ki gevher àataram u òarc eylerem / Dururvan óarif ü úonuú úoylaram (SN: 130a4006 [467]).

òaa u èÀm: 'herkes, ileri gelenler' Niçesi kullıgıla sevibilem ben ana / ÒÀã u 'Àm anı sever cümle sevenden fÀrig (YED: 126/8 [134], YED: 130/8 [139], YED: 131/7 [140], YED: 239/2 [250], YED: 338/1 [341], YED: 338/2 [341]; KK: 58a8 [93]; HF: 1604 [188]; KY: 12b459 [459], KY: 14a517 [178], KY: 29b1152 [233], KY: 44a1729 [284], KY: 45b1804 [290], KY: 46a1827 [292], KY: 47a1870 [296], KY: 48a1895 [298], KY: 48b1914 [300], KY: 51b2039 [311]; ADD: 20a43 [40]; MN: 45a32 [50]; ò.èÀ+ı YED: 358/4 [361]; ò. èÀ+a. ÇN: 83 [5]) ← èÀm u òÀã.

òayÀl ü düş: 'rüya, hülya' Áriflere bu dünyÀ òayÀl ü düş gibidür / Kendüyi sana viren òayÀl ü düşden geçer (YED: 70/4 [87]).

óayrÀn u deng: 'şaşkın' Başum óayrÀn u deng idi hevÀdan / Úulaàuma doúındı ol nevÀdan (HF: 3905 [276]; ADD: 69b142/1 [152]) ← deng ~ denk u óayrÀn.

òayr u şer: ‘iyi, kötü’ Niçe oynar üstine fâl òayr u şer / Çü aòter-güöer ola ùòaru düşer (SN: 68a2139 [339]; YED: 26/3 [42], YED: 28/9 [45], YED: 124/4 [132], YED: 236/3 [248], YED: 264/7 [274], YED: 292/6 [297], YED: 413/5 [411]; YZ: 49722 [179]; BAH: 3b13 [56]; KK: 16a4 [49], KK: 38a3 [72]; HF: 4554 [301]; MN: 45a32 [50], MN: 242a2 [223], ò. ş.+i YED: 323/5 [330]; ò.+a ş. SN: 172a5245 [550]).

hevÀ su: ‘hava, su’ Pes ùopraú üstindedür, su ki hevÀdan aàırdı hevÀ altında úodılar hevÀ suya şÀmildür. (MT: 25a14 25b1 [230]) ← Àb u hevÀ.

heybet ulu → kiçi vü ulu → ulu vü beg: ‘büyüklük, azamet’ Gördi bir gevde yatur heybet ulu / Anlayu baúdı içi hizmet tolu (GN: 169b5176 [1041]) ← beg ü ulu.

òidmet ùapu: ‘hizmet’ Hem düze sulùÀn-ıçun òidmet ùapu / Kim bula ol varduài yirde úapu (GN: 164a3172 [655]).

òor u óaúir: ‘aşağı, bayağı, değersiz’ GÀyet òor u óakir ol başda Halil olasin / İsmÀ’il gibi sen de kurbÀna irişince (YED: 309/3 [316]; KK: 7a5-6 [42], KK: 84b6-7 [120], KY: 8a277 [157], KY: 49a1950 [303], KY: 50a1989 [307]).

ılan ~ yılan çıyan: ‘yılan, böcek’ Beş karış bez durur tonum ılan çıyan yiye tenüm / Yıl geçe obrıla sinüm unıdılu kalam birgün (YED: 241/4 [252], YED: 340/4 [343]).

ınaà u òÀÀ: ‘güvenilir’ Inaà u òÀÀ idiler şeh úatında / SüreyyÀ bigi her dem meh úatında (HF: 858 [160]).

ıssı ãovuú: ‘sıcak, soğuk’ İssı, ãovuú úamu üstinden geçer, / Şöyle kim miskin olup bizden kaçır. (DSM: 3b65 [254]).

iç- yi- → yi- iç- → yi- yidür-: ‘iç-, ye-’ Ki bir iki gün içeler yiyeler / Şehünj òil’atini úamu giyeler (SN: 21a829 [249], i.-evüz y.-yevüz SN: 29a1057 [264]).

iç ùaş → iç ü ùaş: ‘içerisi ve dışarısı’ Kin ü gaybet seni irak bıraktı / İçün ùaşun hased odiyla yakdı (RN: 511 [121]; i.+i ù+ı KEMŞ: 20a370 [44]; i.+üm ù.+um YZ: 731086 [227]).

iç ü ùaş: ‘içerisi ve dışarısı’ Her birisi semiz ü úuvvetli / İçi vü ùaşı yaàlu vü etlü (HN: 75 [34]; HŞ:73 [3]; i. ù.+larına HN: 86 [36]; i.+inden ù.+ından HF: 449 [145], i.+i ù.+ı HF: 1693 [191], i.+i ù.+ı HF: 2313 [215]) ← iç ùaş.

il gün → il şÀr → il ü boy → il ü şÀr → şÀr u il → şehir ü il: ‘memleket, devir’ Aruzun ivini çapdurdı, ilini gününü yaàmalatdı. (DK: 153b4-5 [193], i.+ini g.+ini DK: 106a1 [285]) ← ay gün ← ay u gün.

il şÀr → il ü boy → il ü şÀr → şÀr u il → şehir ü il: ‘kent’ Bilürem anı kim tÀeatı yokdur / Hem ilde-şarda adı sanı yokdur (RN: 213 [67]) ← il gün.

il ü boy → il ü şÀr → şÀr u il → şehir ü il: ‘kabile’ Ki ol varduainca bula il ü boy / Üavar u kişi göre vü şehir ü kıy (SN: 115a3515 [434]) ← il gün ← il şÀr.

il ü şÀr → şÀr u il → şehir ü il: ‘şehir’ Yñnus imdi yavı var bulmayasun il ü şÀr / Kim Hak disün kim bÀtıl derviş burc u bÀr gerek (YED: 135/19 [146], YED: 283/5 [289], YED: 324/2 [330]; SN: 15a654 [236], SN: 19b795 [246], SN: 24b927 [256], SN: 26b990 [260], SN: 172a5247[550]; i.

ş.+ı YED: 160/4 [169]; i+i ş.+ı SN: 27a1004 [261], i.+ümi ş.+ımı SN: 56a1805 [316], i.+ün ş.+un SN: 64a2019 [331]; i.+ler ş.+lar HF: 5870 [351]; i. ş.+ı KBD: 889/6 [346]) ← il gün ← il şÀr ← il ü boy.

il ü şehir → şÀr u il → şehir ü il: 'kent' Ki bir bellü kişi bize ola şÀh / Muùèè olalar il ü şehir ü sipÀh (SN: 118a3622 [441], SN: 168a5132 [543]; i. ş.+ı RN: 66 [40]) ← il gün ← il şÀr ← il ü boy ← il ü şÀr.

irte gece ~ gice: 'gece gündüz, her zaman' Aàlamaúdan görmez oldu gözleri / Irte gice yÿsuf oldu sözleri (YZ: 45664 [171]; YED: 157/5 [166]; KEMŞ: 8b152[30]; MT: 40b14 [248]) ← gece ~ gice gündüz ← gündüz gice ← gice vü gündüz.

ir ü giç: 'erken ve geç' MüdÀm işi budur ger ir ü ger giç / İrişmedük anuñ sırrına biz hiç (HF: 2735 [230]).

iri vü uşaa → uşaa ü iri: 'büyük ve küçük' İri vü uşaa u èaziz ü öelil / Anuñ ãunèina her biridür delil (SN: 2b31 [197]).

iş güç → iş úur → iş ü pişe: 'iş, hizmet' Eger bir gişinüñ úatında emÀnet úul olsa, gendü işine gücine ve yumışına viribise dağı gelmese ya helÀk olsa ödemek vÀcib olur-v'AllÀhü aèlem-. (KG: 109b14-15,110a1 [358]) ← güç ü baıñç.

iş úur: 'eş, dost' Çevre oturmuş olur / Orta yirden anı Óak óükmi alur (GN: 133a3873 [789]) ← iş güç.

iş ü pişe: 'iş, amel' èAvÀdanlıú olup işi vü pişesi / Düni günü ol olsa endişesi (SN: 9a250 [211]) ← iş güç ← iş úur.

iz toz → iz u yol → yol u iz: 'iz, toz' Ki yüz bin daèvi kılan ana irmez / Anun izi tozını kimse görmez (RN: 439 [108]).

iz u yol → yol u iz: 'yol, iz' Çouú aàladı gözleri yaş dökdi bol / Hiç anlanmaz oldu ne iz ü ne yol (SN: 132a4063 [471]) ← iz toz.

jeng ü pÀs: 'küf, kir' Úanúı göñül kim Àyinesi úundı òulm ile / èAdl ile ol giderdi bugün jeng ü pÀsını (ADD: 6b9 [9]).

úaba vü yüce: 'büyük' Gözetdi bir aàaç úaba vü yüce / Çetük bigi úırmadı ol aàaca (SN: 132a 4072 [471]) ← aşaa u yüce.

úAl ü úil: 'dedikodu' Degülem úAl ü úilde yÀ yitmiş iki dilde / Yad yok bana bu ilde anda bilişüp geldüm (YED: 181/2 [189]; BAH: 44a9 [137]; BAH: 44b4 [138]; ADD: 81a181/3 [178]); ú. ú.+de YED: 196/6 [209], ú. ú.+den YED: 224/9 [238], ú. ú.+den YED: 247/4 [257], ú. ú.+ı YED: 288/2 [293]).

úamu èÀlem: 'herkes' Ki oddan zincir ider(ler) malını / Úamu èÀlem göre anun halını (RN: 391 [100]) ← òalú úamu.

úar buz: 'kar, buz' Úışda yazda úarı buzı erimeyen Úaòılık Úaàına geldi çıktı. (DK: 15a4-5 [43]).

kÀr u bÀr: 'iş-güç' Bu sırrı ger tutayídun ya bu gamı yiyeyídün / Yiründe eriyeyídün gideydi senden kÀr u bÀr (YED: 28/6 [45]; HF: 3781 [272]; ADD: 10a53 [17], ADD: 12b5 [22]; KBD:

1038/3 [403]).

úara yaàiz → yılú úara: ‘esmer’ Úudretile āaruşın oldı úara / Úara yaàiz āaru oldı yarÀ (KY: 22b859 [208]) ← aà u úara.

úaravaş u úul → úul òalÀyıú → úul úaravaş → úul u úaravaş → úul u sulùÀn → sulùÀn u úul: ‘kul, abd’ Bir oda idindi laùif ü uāïl / āatun aldı birúaç úaravaş u úul (SN: 127b3935 [462]).

úarı úoca: ‘karı, koca’ ...Úarı úoca úalmaya úov edine. (DK: 95a3-4 [131]).

úaş u göz → yüz göz: ‘göz-kaş’ Her gün yenile èişúı yeni úaş u göz gözet / Zira āafÀ vü leööet olur èayn-ı her-cedid (ADD: 45b58/5 [99]; ú+uñ g.+uñ KBD: 339/9 [135]) ← göz ü úaş ← göz ü úulaú.

úaygu úayı → úayàu vü guāāa → úayàu vu úoròu → úoròu vü úayàu → úorúu úayu: ‘endişe, sıkıntı, tasa’ Keldi maña Çalap ayı / āavuldı dop úayàum úayı (BH: 13a [166]).

úayàu vü guāāa → úayàu vu úoròu → úoròu vü úayàu → úorúu úayu: ‘üzüntü, kader’ Uru úurdi seóer şeh-zÀd u ÁzÀd / FerÀàat úayàudan u guāāadan şÀd (HF: 2302 [214]) ← úaygu úayı.

úayàu vu úoròu → úoròu vü úayàu → úorúu úayu: ‘endişe, korku’ Şu dün dulpı úayàudan u úoròudan / Ne óaôô aladı gözleri uyòudan (SN: 93a2865 [389]) ← úaygu úayı ← úayàu vü guāāa.

úaz tavuú: ‘kaz, tavuk’ Úorınuñ úapusın uvatdılar, siàın geyik, úaz tavuú úırdılar, yidiler, içdiler. (DK: 129b6-7 [167]).

úış yaz → yay úış → yaz u güz → yaz u úış: ‘kız yaz, sürekli’ Úışda yazda úarı buzı erimeyen Úaóılık Úaàına geldi çıktı. (DK: 15a4-5 [43]).

kibr ü meni: ‘büyüklenme ve benlik’ Kibr ü menidür subaşı delim kişidür yoldaşı / Sen olmagıl anun eşi buna uyan yoldan azar (YED: 83/6 [98]; KK: 51a4-5 [85]).

kiçi vü ulu → ulu vü beg: ‘küçük ve büyük’ Didi biliñüz iy kiçi vü ulu / Çü kamuñuz uālusız u bilgilü (SN: 14b434 [223]).

úol úanat: ‘kol ve kanat’ Sıçradı, çengÀlin úaràanuñ úolina úanadına vurub berk yapışdı (MT: 64a5-6 [273]).

úoròu vü úayàu → úorúu úayu: ‘endişe, korku’ NaúÀşa úaúıdı didi nolduñ / Ki úoròu vü úayàuyile ùolduñ (SN: 82b2554 [368]) ← úaygu úayı ← úayàu vü guāāa ← úayàu vu úoròu.

úorúu úayu: ‘üzüntü, endişe, tasa’ HarÀmiden benüm úorkum úayum yok / Bu zor u bu kuvet Hak’dan benümdür (YED: 31/2 [47]) ← úaygu úayı ← úayàu vü guāāa ← úayàu vu úoròu ← úoròu vü úayàu.

úov u sav: ‘laf, söz, dedikodu’ Didi ol úamu olan úov u savı / Ki ne yeng ile düzdüler mesÀvi (HF: 6078 [358]).

úoyun u úurt → úurd úuş → úurd u úoyın → úurd u úuş: ‘koyun ve kurt’ Yaz u úış yabÀnlarda úoyun u úurt / Úutarlar idi bir aracuòda yurt (SN: 148a4534 [502]).

kök āımaú: ‘temel, esas’ ...Gendü aālum, gendü köküm āımağum yóu... (DK: 140b11 [180], DK:

142a7 [181]).

köşk ü sarây: ‘köşk, saray’ Yapar ersen köşk ü sarây úaşdan úaşa / Vefâ úılmas işbu dünyâ kimerseye / Doyurmaya bir kün sini úatlu aş (BH: 84a [177]; YED: 302/10 [310], YED: 368/3 [371]; HF: 3200 [249], HF: 3339 [254]; KY: 10a365 [165], KY: 11a397 [167], KY: 46a1823 [292], KY: 51b2041 [311], KY: 51b2052 [312]; k. s.+dur YED: 177/7 [185], k. s.+lardasin YED: 186/4 [196], k. s.+dur YED: 195/8 [208]).

úul òalâyiú → úul úaravaş → úul u úaravaş → úul u sulûân → sulûân u úul: ‘kul, cariye’ Òân úızınú ivinde úul òalâyiú dükenmiş... (DK: 59b1 [91]) ← úaravaş u úul.

úul úaravaş → úul u úaravaş → úul u sulûân → sulûân u úul: ‘köle, hizmetçi’ ...ol úul úaravaş olur kim yaèni ben öldügümden ãonra sen Âzâd olasın... (KG: 37b13-14 [304], KG: 37b13-14 [304]; SN: 144a 4413 [494]; YZ: 13185 [107]; KK: 17a3 [50]; HF: 7190 [400]; KY: 49b1964 [305]; DK: 89a11-12 [125], DK: 81b3 [237], DK: 92a3 [257]; ú. ú.+ları KG: 56b2-3 [318], ú.+ına ú.+ına KG: 110b15,111a1-2-3 [359]; ú.+lar ú.+lar HF: 7725 [417]; ú. ú.+mı DK: 57b1 [89], ú. ú.+lar DK: 99b10 [273]) ← úaravaş u úul ← úul òalâyiú.

úul u úaravaş → úul u sulûân → sulûân u úul: ‘kul, abd’ Didi virün altun úul u úaravaş / Samýr u naò u kimòa dürlü úumâş (SN: 19b787 [246], SN: 31a1116 [268], SN: 103a3146 [408], SN: 166b5078 [539]; KBD: 1037/5 [402]) ← úaravaş u úul ← úul òalâyiú ← úul úaravaş.

úul u sulûân → sulûân u úul: ‘kul ve hükümdar’ Dervişler didükleri bir dükenmez kân olur / Hâs u ‘âm úul u sulûân bu kândan alan gelsün (YED: 239/2 [250]) ← úaravaş u úul ← úul òalâyiú ← úul úaravaş.

kýr u ker: ‘mevki, derece, kudret’ Pes andan bildük anı úaravuldular / Gicelikleri kýr u ker Moàoldur (HF: 4931 [315]; GN: 210a7025 [267]).

úurd úuş → úurd u úoyın → úurd u úuş: ‘kurt ve kuş’ Yemiş úurd úuş bunı keler niçelerün bagrın deler / Şol ufacık nâ-resteler gül gibice solmış yatur (YED: 74/3 [91], ú.+a ú.+a YED: 384/7 [386]) ← úoyun u úurt.

úurd u úoyın: ‘kurt ve koyun’ Biribirine úarışdı úurd u úoyın / Bir arada ãan bile oynar oyun (KK: 39b5 [74]; HF: 1010 [166]) ← úoyun u úurt ← úurd úuş ← úurd u úoyın.

úurd u úuş: ‘kurt ve kuş’ Anıñ úoròusından úamu úurd u úuş / Ki dirler ‘Arabca ùuyýr u vüöýş (SN: 118b3628 [441]) ← úoyun u úurt ← úurd úuş ← úurd u úoyın.

úuru vü yaş → yaş úuru (1) → yaş u úuru: ‘nemli ve ıslak’ Getürdiler temâmet ol úumâş / Ne aldılarsa hep úuru vü yaş (HF: 4955 [316]).

úuyruúsuz úulaúsız: ‘kuyruk ve kulak’ Dede úorúud daòı biñ úuyruúsuz úulaúsız köpegile biñ daòı büre buldı. (DK: 45b7-8 [76], DK: 73a3 [222], DK: 73a7 [222]) ← göz ü úulaú.

kün dün: ‘gece, gündüz, her zaman’ ...Orýç dutâıl, künin dünin [úıl] namâz / Yazúuñâa bolâa ol yarın yulu (BH: 25b [166]) ← dün gün ~ kün ← dün ü gün ← dün ü gündüz.

mâl ùavar → mâl u ùavar: ‘mal, mülk, eşya’ ...Úazanduâıñ mâl ùavar ayruúlara úaldaçı / Nişe revâ körürsen òalâla óarâm úatmaâı (BH: 83a [177]).

mÀl u ùavar: ‘mal, mülk, eşya’ SulùÀn eydür: Óaú bizi yegrek sever, / Anuñ-içün verdi çoú mÀl [u] ùavar (DSM: 1b18 [251]; SN: 10a293 [214], SN: 107b 3298 [419], SN: 68a2147 [339], SN: 88a2700[378], SN: 88a2706[378]; HF: 6200 [363]) ← mÀl ùavar.

mekr ü Àl: ‘hile, tuzak’ Şunuñ bigi eyleyeven mekr ü Àl / Ki aldayam u sen úamu mÀl al (SN: 88a2703[378]; ADD: 63a1 [137]; m. À.+a MN: 173b1 [174]).

menzil turak: ‘varılacak yer’ Bì-mekÀnam bu cihÀnda menzilüm turagum anda / SultÀnam tÀcıla tahtum Hulle vü BurÀg'um anda (YED: 310/1 [316]).

müşk èanber → müşg ~ müşk ü èanber: ‘güzel koku, esans’ Óýr, gilmÀn degre durup, müşk èanber, [saçu] saça / Mülki edeb, yoúdur zevÀl, yiri muúim, yoú inüiúÀl (BH: 177a [197]).

müşg ~ müşk ü èanber: ‘güzel koku, esans’ Yeşil zeberced úılalar yapraın / Müşg ü èanber ideler topraın (YZ:32465 [145]; m. èa.+ler HF: 2287 [214]) ← müşk èanber.

nÀm u nişÀn: ‘şan, şöret’ YÀr elinden baña çün gelmedi bir nÀme nişÀn / Giderem dünyede ben nÀm u nişÀnı n’iderem (HF: 6700 [381]; n. n.+ı ADD: 5a24 [6], n. n.+dan ADD: 69a139/3 [151]; n. n.+um MN: 256b6 [233]).

od u úor: ‘ateş ve kor’ Niçe göyneven yaşdan u úurudan / Nite kim kebÀb oddan u úordan (SN: 185a5659 [578]).

oò u yay: ‘ok ve yay’ Oòı ãiàràında elinde yayı / Oò u yay úutar kim görüpdür ayı (SN: 117a3564 [437]).

oàlan u úız → oàul úız → uãak oàlan: ‘erkek ve dişi çocuk’ Neçün oynar bu oàlanlar u úızlar / Nedendür bizi òadım böyler gizler (HF: 640 [152]).

oàul úız → uãak oàlan: ‘erkek ve dişi çocuk’ Oàlı úızı olmayanı AllÀhu te’ÀlÀ úaràayubdur, biz daòı úarğaruz, bellü bilsin simiş idi. (DK: 7a11-12-13 [35], DK: 7b8 [35], DK: 8a3 [36], DK: 8b1 [36], DK: 8b4 [36]) ← oàlan u úız.

oúı- yaz- → yaz- u düz-: ‘okumak ve yazmak’ Yimek içmek ü oúımaú yazmak / Yigirek ki dünyÀ úoyup azmaú (SN: 10b307 [215]).

olmuş oldaçı: ‘olmuş, olacak’ Ol óÀkimdür ne neye lÀyıú bilür / Olmuş oldaçıyı bayıú bilür (GN:121a2315 [483]).

oran u úıyÀs: ‘benzetme, mukayese’ Ne oran u úıyÀs ne nakş u nişÀn / Ne miyÀn u kenÀr nihÀyetün var (YED: 48/4 [65]).

ot u yapraú: ‘ot ve yaprak’ Görinmezdi demürden úaş u úopraú / Belürmezdi ayaúdan ot u yapraú (HF: 4490 [298]).

öl- yit-: ‘can vermek, ortadan kaybolmak’ ...Úutlu Melik, ölmege yitmege gitmemişidüm. (DK: 6a13 [33]).

ölü diri: ‘ölmüş ve canlı’ ...Mere bÀzirgÀnlar, varuñ, iúlím [iúlím] aran, Beyregün ölüsü [dirisi] òaberin getüreydünüz olamı? dir. (DK: 49a12-13 [79], DK: 52b10 [83], DK: 77a10 [229]).

ön ~ öñ ard → ön ~ öñ ãon → öñ ü úıç: ‘ön ve arka’ Her kancaru bakarısam oldur gözüme

göriñen / Önüm ardum sagum solum küncile göz ü kaş oldı (YED: 354/5 [355]; ö.+i a.+ı HF: 1706 [192]).

ön ~ öñ ãon: ‘başlangıç-bitiş, ön-son’ Úaçan ülfet ùuta RaómÀna göñli / Her işi olmaya anuñ öñli ãonlı (BAH: 42b1 [134]; ö.+e ã.+a YED: 160/7 [169]) ← ön ~ öñ ard.

öñ ü úıç: ‘ön ve arka’ Ne vaútın yürür imiş şehr içinde / Ulu kiçi öñinde vü úıçında (HF: 1764 [194]) ← ön ~ öñ ard ← ön ~ öñ ãon.

ãaç ãaúal → ãaúal u ãaç → zülf ü ãaç: ‘saç ve sakal’ Dönüp girü gitmek gerekdi yola / ãaçumuzu saúalumuzu yola (SN: 34a1202 [274]; MŞ: 152a2 [168], MŞ: 153b15 [169], MŞ: 154a15 [169], MŞ: 176a15 176b1 [194]; ã.+ını ã.+ını DK: 134b13 135a1 [172]); ã.+a ã.+a MŞ: 153b3-4 [168], ã.+a ã.+a MŞ: 153b4 [168], ã.+a ã.+a MŞ: 153b10 [169], ã.+a ã.+a MŞ: 154b2 [169], ã.+ı ã.+ı MŞ: 178b2 [195]).

safÀ dirlik: ‘rahat, huzur, gönül şenliği’ Pes bilün Óaú sevdügi birlik-durur / Birlik içinde ãafÀ dirlik durur (GN: 16a596 [137]).

ãaà esen → ãaà selÀmet → ãaà ãol → ãaà u çürük → saà u esen → ãaà u selÀmet → ãaà u ãol → ãol ãaà: ‘sağ sâlim, sağlıkla esenlikle’ Úızı viribigil atasına sen / Varuñ gidünüz fÀrià u ãaà esen (SN: 87a2669 [376], SN: 136a4222 [482], SN: 148b4554 [504], SN: 169a5150 [544]); DK: 23b13 [54], DK: 60b13 [93], DK: 90b4 [127], DK: 133b1 [171], DK: 137a13 [175]; MT: 16b7 [220]; KBD: 953/6 [370]; ã.+dur e.+dur DK: 14b10 [43], ã.+dur e.+dur DK: 23b12 [54], ã.+mısın e.+mısın DK: 50a1-2 [80], ã.+mısın e.+mısın DK: 64b8 [208], ã.+mısın e.+mısın DK: 75b6 [226]), ã. e.+dür DK: 86a7 [246]).

ãaà selÀmet → ãaà ãol → ãaà ü çürük → saà u esen → ãaà u selÀmet → ãaà u ãol → ãol ãaà: ‘sağ sâlim, sağlıkla esenlikle’ Yürürüdüm saà selÀmet takdir eyledi melÀmet / Ecel kıldı hoş melÀmet esenledüm dünyÀm seni (YED: 413/3 [411]) ← ãaà esen.

ãaà ãol → ãaà u çürük → saà u esen → ãaà u selÀmet → ãaà u ãol → ãol ãaà: ‘sağ, sol’ Her kancaru bakarısam oldur gözüme görinen / Önüm ardum ãaàum ãolum küncile göz ü kaş oldı (YED: 354/5 [355]; ã.+da ã.+da HF: 173 [184]; ã.+a ã.+a KY: 48a1908 [300]; ã.+ılan ã.+ıla DK: 13b10 [41], ã.+ında ã.+ında DK: 37b3-4 [69], ã.+ına ã.+ına DK: 120a4 [156], ã.+a ã.+a DK: 141b1-2 [180]) ← ãaà esen ← ãaà selÀmet.

ãaà u çürük → ãaà ãol → ãaà u ãol → ãol ãaà: ‘sağlam ve çürümüş olan’ ãaà u çürük olur her enbÀrda / Beyèi virdük saña ki sen sagısın (KBD: 134/3 [53]) ← ãaà esen ← ãaà selÀmet ← ãaà ãol.

saà u esen → ãaà u selÀmet → ãaà ü çürük → ãaà ãol → ãol ãaà → ãaà u ãol → ãol ãaà: ‘sağ sâlim, sağlıkla esenlikle’ Eyit kim işde gönildüm firÀk ile giderem / Bu ilde saà u esen úal saña maúÀm olsun (ADD: 58b102/2 [127]) ← ãaà esen ← ãaà selÀmet ← ãaà ãol. ← ãaà u çürük.

ãaà u selÀmet → ãaà ü çürük → ãaà ãol → ãol ãaà → ãaà u ãol → ãol ãaà: ‘sağ sâlim, sağlıkla esenlikle’ Hemişe siz olun ãaà u selÀmet / Gülý úıldı baña yavlaú seúÀmet (HF: 6803 [386]) ← ãaà esen ← ãaà selÀmet ← ãaà ãol. ← ãaà u çürük ← ãaà u esen.

saàlià u ãayruluú → ãaàlıú ãaàınç: ‘sağlık ve hastalık’ İşid ol saàlià u ãayruluú nedür / Kim bilesin

bu óikÀyet nitedür (GN: 153a2949 [611]).

ãaàliú ãaàinç: 'sağlık, esenlik' ãaàalıın ãaàıncın devletün Óaú artursın! (DK: 67b1 [214]) ← saàlià u ãayruliú.

ãağ u ãağa: 'ağıt' Bir şieri eydür idi ãaàu ãaàa / Şeker dilden tudaúdan aàu yaàa (HF: 6697 [381]).

ãaà u ãol → ãol ãaà: 'sağ ve sol' Çavuşlar yanşurur ãaàda vü ãolda / Giriv ü zemzemedür degme yolda (RN: 60 [39]; ã. ã.+a YZ: 941406 [269], ã.+ına ã.+ına HF: 4877 [313]; ã. ã.+dan ADD: 30a5 [63]) ← ãaà esen ← ãaà selÀmet ← ãaà ãol. ← ãaà u çürük ← ãaà u esen ← ãaà u selÀmet.

sağır u kör: 'sağır ve kör' ÚaøÀ çünki úaldura gökden başı / Olur sağır u kör zirek kişi (SN: 168a5120 [542]).

ãaúal u ãaç → zülf ü ãaç: 'saç ve sakal' Gice gündüz işleridür aàlamaò / [Ki] ãaúal [u] saç yolma yumaò yumaò (SN: 159b4887 [526]; YED: 35/2 [51]) ← ãaç ãaúal.

ãÄny endişe: 'düşünce, fikir' Sende üyrÀna gerekdür pişeler / Üzÿn ýzÿn ãÄnylar endişeler (DFN: 77 [230]).

ãarp úatı: 'sert' 'İşki var gönül yanar yumşanur muma döner / Taş gönüller kararmış ãarp úatı kışa benzer (YED: 66/6 [84]).

satu bÀzÀr: 'çarşı, pazar' Sana n'idivire yarıngı haber / Burada kıldı cümle satu bÀzÀr (RN: 456 [110]; YED: 83/2 [98], YED: 87/5 [102]).

sÀz u söz → söz ü savaş → söz ü sÀz: 'kelam, müzik ve hoş sohbet' Aúar ãu ola vü òaørÀ mey ü şÀhid èÖmer bile / Muàannì sÀz u söz itmek eyü úÄnyñ durur òoş òÿ (MN: 62b9 [52], s. s.+e (MN: 188b7 [184]).

sen ben → sen ü ben: 'sen, ben, I. ve II. şahıs zamiri' Yÿnus imdi sen ben iken 'Aşıklara ne sen ü ben / Yokluk durur anı sevmek koyun ayruksı bakışı (YED: 360/9 [364], YED: 54/3 [72], YED: 143/5 [153], YED: 165/12 [173], YED: 323/9 [330]) ← ben ü sen ← benven ü ben.

sen ü ben: 'sen ve ben, I. ve II. şahıs zamiri' Din ü millet bÀzÀrın yagmÀladı sen ü ben / Çıkduk iki aradan sen-beni yagmÀya virdük (YED: 143/5 [153], YED: 358/2 [361], YED: 358/8 [361], YED: 358/9 [362], YED: 360/9 [364]; KBD: 551/6 [218]) ← ben ü sen ← benven ü ben ← sen ben.

senlik benlik → senlik ü benlik: 'senlik benlik, nefis' Senlik benlik terk idüp yoklık evine girüp / 'İşkdan içüp esriyüp varlık terk ide misin (YED: 252/5 [262], YED: 338/5 [341]).

senlik ü benlik: 'senlik ve benlik, nefis' CÀnile 'Àrif olup senlik ü benlik terk idem / Geh varup dilsüz olam ögsüz olam hayvÀn olam (YED:201/27 [216]) ← senlik benlik.

siz ü biz: 'siz ve biz' Úocanır yacanur cÀnıdur èaziz / Úamusına her nite kim siz ü biz (SN: 2b27 [196]).

ãoàan ãarmusaú: 'soğan ve sarımsak' Bilürsin yiyidür bilür cümle òalú / Neye uàrar ise ãoàan ãarmusaú (SN: 150a4599 [507]).

ãol ãaà: ‘sağ, sol’ Dürişdi künbedi vü bÀaî düzdi / Öñi ardı vü ãolı ãaàî düzdi (HF: 1706 [192]) ← ãaà esen ← ãaà selÀmet ← ãaà ãol ← ãaà u çürük ← ãaà u esen ← ãaà u selÀmet ← ãaà u ãol.

ãonj vü ilk: ‘son ve başlangıç’ Çünki seyrüm vardı vaódet mülkine / Baúdum anunj ãonına vü ilkine (GN: 251a8027 [461]).

söz ü savaş → söz ü sÀz → vuruş tokuş savaş: ‘dövüş ve çekişme’ Bilmeyen úatındadır söz ü savaş / Her ki bildi bu işi oldu yavaş (GN: 24b243 [147]) ← sÀz u söz.

söz ü sÀz: ‘kelam, müzik ve hoş sohbet’ Gören sini bu söz ü bu sÀz ile / Bu mevzÿn göynüklü ÀvÀz ile (SN: 34a1191 [274]) ← sÀz u söz ← söz ü savaş.

ãubó u aúşam → ãubó u şÀm: ‘sabah ve akşam’ Yeni ãubó u yeni aúşam yeni hÀl / Yeni devrÀn yeni dem yeni visÀl (RN: 366 [96]; HF: 433 [144]).

ãubó u şÀm: ‘sabah ve akşam’ ŞÀh-ı devrÀnunj duèÀ-yı devletinden àayrı hiç / ŞemsiyÀ dilünjde ãubó u şÀm evrÀd olmasun (MN: 209a7 [199]; DFN: 70 [230]; KEMŞ: 14a275 [38]; KK: 98a5 [135]; KBD: 387/2 [155]; ã. ş.+lar KEMŞ: 7a117 [28], ã. ş.+ı KEMŞ: 7a123 [29]) ← ãubó u aúşam.

sulùÀn u úul: ‘hükümdar ve halk’ SultÀn u úullar bir ola anda heybet katı ola / Dahı ayruksı hÀl ola kurtulmaklık anda muhÀl (YED: 153/7 [163]) ← úaravaş u úul ← úul òalÀyıú ← úul úaravaş ← úul u úaravaş ← úul u sulùÀn ← sulùÀn u úul.

ãusuz u yalunuz: ‘susuz, yalnız’ Oturur iken anda óÀli yavuz / Aç u arnuà u ãusuz u yalunuz (SN: 136b 4205 [480]) ← aç u ãusuz ← aç u yalın.

şÀr u il → şehir ü il: ‘şehir’ Delim aşdı úaàları vü bilerli / Öküş gezdi şarları vü illeri (SN: 122b 3752 [450]) ← il gün ← il şÀr ← il ü boy ← il ü şÀr ← il ü şehir.

şehir ü il: ‘kent’ Kamu şehir ü il rahat oldu / Nereye varsan pür-nièmet oldu (RN: 70 [41]) ← il gün ← il şÀr ← il ü boy ← il ü şÀr ← il ü şehir ← şÀr u il.

şems ü ay → yıl u ay: ‘güneş ve ay’ Yaptılar uçmaàa benzer bir sarÀy / Kim gele yÿsuf züleyòÀ şems ü ay (KY: 15b580 [183]) ← ay u gün ← ay u güneş ← ay u yıl ← ay yıl ← hafta vü ay.

şer u şÿr: ‘kötülük, şamata, gürültü’ Anda k’iàlÀh ide tapun şer u şÿr / Òar-i DeccÀle diyeler ker ü kÿr (HN: 70 [32]; ş.,ş.+ı MN: 78b3 [74], ş.,ş.+ı KBD: 431/4 [171]).

tÀc u taòt → taòt u tÀc: ‘taht ve taç, istikbal, hükümdarlık’ Bezendi anunj ile ol tÀc u taòt / Yine aña yÀr oldu iúbÀl u taòt (SN: 117b3599[439], SN: 13a390 [220], SN: 14b489 [226], SN: 16b705 [239], SN: 171b4199 [5227], SN: 172b5225 [552], SN: 174b5316 [555], SN: 182a5575 [572], SN: 177b5419 [562]; HF: 3781 [272], HF: 4326 [292], HF: 5913 [352]; KY: 28a1079 [227], KY: 28a1084 [228]; ADD: 32a58 [67]; t. t.+ı YED: 185/6 [195], t. t.+ı YED: 245/2 [256], t. t.+ı YED: 245/5 [256]; t. t.+ı SN: 14b540[230], t.+ı t.+ı SN: 16a689 [239], t. t.+a SN: 25b951 [257], t.+ı t.+ı SN: 117b3817 [454], t. t.+um SN: 136b4199 [480]; t. t.+ı HF: 6936 [390]).

úaà ova → taà ova → úaà u úaya → úaà u úaş → úağ u úaş dere → úaà u úaş u yaban → úağ u yabÀn → úaş úopraú → úaş u úaà → úaş u úopraú: ‘dağ, ova’ Kimine göre meydÀn-durur úaà ova / Kimine seyrÀngeh olmuşdur hevÀ (GN: 30b772 [173]).

taà úaş → úaà u úaya → úaà u úaş → úağ u úaş dere → úaà u úaş u yaban → úağ u yabÀn →

ùaş ùopraú → ùaş u ùaà → ùaş u ùopraú: ‘dağ taş, her yer’ Dükel maðlÿk aàlar erdi zÀrì birle / Ùaàda ùaşda, yazı yirde, yir úumında (BH: 152a [193]; ù.+da ù.+da YED:222/2 [235]; ù.+a ù.+a SN: 80a2482 [362]; ù.+da ù.+da HF: 2144 [208]) ← ùaà ova.

ùaà u úaya → ùaà u ùaş → ùağ u ùaş dere → ùaà u ùaş u yaban → ùağ u yabÀn → ùaş ùopraú → ùaş u ùaà → ùaş u ùopraú: ‘dağ, taş, kaya’ Ne yazı diri dük ne ùaà u úaya / Getürmiş idük çevre ili úaya (SN: 140a 4301 [487]) ← taà ùaş ← ùaà ova.

ùaà u ùaş → ùağ u ùaş dere → ùaà u ùaş u yaban → ùağ u yabÀn → ùaş ùopraú → ùaş u ùaà → ùaş u ùopraú: ‘dağ taş, her yer’ Didi ger dökmeyeydi gözlerim yaş / Oda yanaydı Àhumdan ùaà u ùaş (HF: 1914 [200]; (DSM: 3a61 [254]; ù. ù.+lar HF: 4805 [310]) ← taà ùaş ← ùaà ova ← ùaà u úaya.

ùaà u ùaş u yaban → ùağ u yabÀn → ùaş ùopraú → ùaş u ùaà → ùaş u ùopraú → yazı yaban: ‘dağ tepe, ıssız alan’ Didi bir àaribem şÀrunuzda ben / Öküş gezmişem ùaà u ùaş u yaban (SN: 129b4002 [467]) ← taà ùaş ← ùaà ova ← ùaà u úaya ← ùaà u ùaş ← ùağ u ùaş dere.

ùağ u yabÀn → ùaş ùopraú → ùaş u ùaà → ùaş u ùopraú: ‘dağ, ıssız yer’ Úaçan kim duta dir ùağ u yabÀnı / Ùolarmış cÀnavarlar çevre yanı (HF: 1763 [194]) ← taà ùaş ← ùaà ova ← ùaà u úaya ← ùaà u ùaş ← ùağ u ùaş dere.

taòt u tÀc: ‘taş ve taht, istikbal, hükümdarlık’ Cübbe vü hırka taòt u tÀc bular virürler ‘ışka bÀc / Dört yüz mürîd ü elli hac terk eyledi ‘Abdü'r-rezzÀk (YED: 130/5 [139]; HF: 265[138], HF: 7630 [417], KY: 15b583 [184], KY: 40a1572 [270]; t. t.+ı YED: 44/7 [60]) ← tÀc u taòt.

ùaş ùopraú → ùaş u ùaà → ùaş u ùopraú: ‘taş, toprak’ ÒuãÿãÀ uş bu yol kim ‘ışu içündür / Úaşı ùopraı aş u áuyı hÿndur (HF: 2081 [206]) ← taà ùaş ← ùaà ova ← ùaà u úaya ← ùaà u ùaş ← ùağ u ùaş dere ← ùaà u ùaş u yaban ← ùağ u yabÀn.

ùaş u ùaà → ùaş u ùopraú: ‘dağ ve taş’ äabÀò olicaú çünkü úaldurdu baş / Güneş nÿr ile ùoldı hep ùaş u ùaà (SN: 48b1608 [302], SN: 13a380 [220], SN: 28a1038 [263], SN: 90b2781 [383]; ù.+lar ù.+lar HF: 4055 [281]) ← taà ùaş ← ùaà ova ← ùaà u úaya ← ùaà u ùaş ← ùağ u ùaş dere ← ùaà u ùaş u yaban ← ùağ u yabÀn ← ùaş ùopraú.

ùaş u ùopraú: ‘taş ve toprak’ Yukarı bakar ol çÀh agzı ırak / Aşagada makÀmı ùaş u ùopraú (RN: 291 [81]) ← taà ùaş ← ùaà ova ← ùaà u úaya ← ùaà u ùaş ← ùağ u ùaş dere ← ùaà u ùaş u yaban ← ùağ u yabÀn ← ùaş ùopraú ← ùaş u ùaà.

tat vü tuz: ‘tat, tuz, lezzet’ Öÿb ü zibÀ vü gözeldür anı ki ben severem / Dile getürimezem andağı tatı vü tuzı (KBD: 336/2 [134]) ← acı tatlu ← ad dad.

teñ tuş: ‘yol, yön, mevki’ Yalancı oalı Yaltacuàa varmasun, teñine tuşına varsun didiler. (DK: 77a12 [229]).

ùòàru dürüst: ‘doğru, dürüst kimse’ İğ eger ùòàru dürüst durmaz-ısa / Başı üzre ùaşı götürmez-ise (GN: 233a7777 [411]).

ùorıl- ùodıl-: ‘kızıp homurdanarak bir şeyler mırıldayıp söylen-’ Ayaàı biraòdı hem itdi eyü / Gönüldi ùorıldayı ùodıldayı (SN: 73b2297 [350]).

ùoy düğün: ‘düğün yap-’ Yidi gün, yidi gice ùoy düğün idüb yime içme oldu. (DK: 147a12-13

[187]).

uçmaú u ùamu: ‘cennet ve cehennem’ Bulardan ãonra uçmaà u ùamular / Bu mülk içinde hep bunlar úamu var (BAH: 46b8 [142]).

ulu kiçi → ulu vü beg → ulu vü kiçi: ‘büyük ve küçük’ Ulu kiçi begler úamu geldiler / Yiyüp içüp oynayuban güldiler (SN: 14b432 [223], SN: 39b1385 [287], SN: 40b1391 [288], SN: 61b1963 [327], SN: 118b3627 [441], SN: 164a5043 [537], SN: 167a5105 [541]; HF: 1764 [194], HF: 3975 [278]; DK: 95b3 [131], DK: 130b13 [169]; MN: 45a32 [50]) ← beg ü ulu ← heybet ulu ← kiçi vü ulu.

ulu vü beg → ulu vü kiçi: ‘bey, ileri gelen, hükümdar’ Digil kim ulular u begler gele / Bu işün arasında bile ola (SN: 14b427 [223], u.+lar b.+ler SN: 117b3591[439], u.+lar b.+leri SN: 32a1145 [270]) ← beg ü ulu ← heybet ulu ← kiçi vü ulu.

ulu vü kiçi: ‘büyük ve küçük’ Anuñ úorúsundan ulu vü kiçi / Aradan götürmişler idi güci (SN: 148a4531 [502], SN: 151b4637 [509],

u.+yı k.+yi SN: 13b397 [221]) ← beg ü ulu ← heybet ulu ← kiçi vü ulu ← ulu vü beg.

uruş ùokuş → vuruş tokuş savaş: ‘savaş, mücadele’ ...ve daði úış úatı olup uruş ùokuş çoú olur... (TTMA: 70b5-6 [92]).

uã u èaúl → uã u ög → uslu delü → uãlusız u bilgilü: ‘akıl’ Ne ãanursın ol bilmeye mi seni / Ki neylersin uããuñ u èaúlun úanı (SN: 2b52 [198], u.+sı èa.+ı SN: 172a5242 [550]) ← ‘aúl bilü ← Àül ü anıñ ← èaúl u gönül ← èaúl u ög ← èaúl u us ← èaúl ü bilü ~ bili ← uã u èaúl.

uã ~ uãã u ög ~ ök → uslu delü → uãlusız u bilgilü: ‘akıl’ Pes andan aşıaa var yidi gökler / Úalur òayrÀn aña uslar u ögler (BAH: 47b11 [144]; SN: 38b1514 [265]) ← èaúl u us ← uã u èaúl.

uãak oàlan: ‘çocuk’ Bu ol ay durur kim yigrek durur bir yılda dükelı aydan / Bu ol ay durur kimvbayram úılur uãaú oàlan (BH: 45b [170], BH: 47b [172]) ← oàlan u úız ← oàul úız.

uslu delü → uãlusız u bilgilü: ‘akıllı ve mecnun’ Yol üzere bu ãurat bir şehı ulu / Kim gelür andan geçer uãlu delü (GN: 72a2190 [457], GN: 136b4385 [889], GN: 255a5056 [1019], GN: 13b5583 [51]) ← èaúl u us ← uã u èaúl ← uã ~ uãã u ög ~ ök.

uãlusız u bilgilü: ‘akılsız ve bilgi sahibi’ Didi bilinüz iy kiçi vü ulu / Çü kamuñuz uãlusız u bilgilü (SN: 14b434 [223]) ← èaúl u us ← uã u èaúl ← uã ~ uãã u ög ~ ök ← uslu delü.

uşıa ü iri: ‘ufak ve büyük’ Úamu úavm úıllıúı her birisi / Gelürlerdi uşıaı vü irisi (SN: 14b531 [229], u.+ın i.+sin SN: 22a862 [251], u.+ı i.+si SN: 112b3441 [429]) ← iri vü uşıa.

uz uz u az az: ‘ustaca ve biraz’ NişÀ eyle uz uz u az az úaz / Úulavuz úolay olıcaú uça úaz (SN: 61b1960 [327]).

vir- al-: ‘ver-, al-’ Virmek almaú úamusı sende ola / Úanda varsañ dirlik ol tende ola (GN: 177b5171 [1039]) ← al- git- ← al- u ãat-.

vuruş tokuş savaş: ‘cenk, savaş, mücadele’ Hakikate bakarısın nefşün sana düşmÀn yiter / Var imdi ol nefşünile vuruş tokuş savaş yürı (YED: 403/2 [401]) ← söz ü savaş ← uruş ùokuş.

yÀd u biliş: ‘tanıdık ve yabancı’ Benüm durur bu cümle iş hikmetile bu yaz u úiş / Ben bilürem yÀd u biliş ırılmasuz duran benem (YED: 187/6 [198]; SN: 85b2633 [373]) ← biliş ü yÀd.

yaà u bÀl: ‘yağ ve bal’ Ûudaài nebÀt ü renàin kelecisi cerb ü şîrîn / ‘AcebÀ ki bislenüpdür dili yaà u bÀl içinde (HF: 3146 [247]; HF: 6064 [358]) ← bal u şeker ← bal yaà.

yaúin u iraú: ‘yakın ve uzak’ Çü aòşam oldı vü yandı çıraúlar / Ki baúduuca yaúınlar u iraúlar (HF: 4576 [302]).

yamrı yumrı: ‘eğilmiş, çarpık’ ...Úaza eydür: Mere kÀfirler, bu ‘arabayı bişigüm āandum, sizi yamrı yumrı ùadum dÀyem āandum didi. (DK: 139a2-3-4 [178]).

yan- yakıl-: ‘dert dök-, mahzun ol-’ Niçe bir derdler ile odlara yanam yakılam / Niçe bir şÀkir olam zÀkir olam mihmÀn olam (YED: 156 /6 [165]).

yÀr u yoldaş → yoldaş ü yÀr → yoldaş u rÀz-dÀr: ‘sevgili, yoldaş’ Beyregün yÀr u yoldaşları aài çıúarub úaralar geydiler (DK: 47a10-11[78]).

yaraú yat → yat yaraú: ‘hazırlık, teçhizat’ Düzetdi úamu yaraàin u yatın / Ûonatmış idi hey diyince atın (SN: 144b4434 [496]).

yaş úurı → yaş úuru → yaş u úuru : ‘genç ve yaşlı, taze ve bayat’ Kandayısa yaş úurı hiç sensüz olmaz biri / Ne ölüsün ne diri hiç tenün yokdur senün (YED: 147/5 [157]) ← úuru vü yaş.

yaş úuru → yaş u úuru: ‘ıslak kuru’ ...çıúar olsa aşlık arpa, úaru yaşdan kurudan, azdan-çokdan görmüş gerek... (KG: 63b5-6 [323]) ← úuru vü yaş ← yaş úurı.

yaş u úuru: ‘ıslak ve kuru’ Niçe göyneven yaşdan u úurudan / Nite kim kebÀb oddan u úordan (SN: 185a5659 [578]) ← úuru vü yaş ← yaş úurı ← yaş úuru.

yat- tur-: ‘yatıp, kalkma, bir arada bulunma, cima etme’ ...Eger erünj iki èavrat olsa gerek kim nafaúa ve yatmaú turmaú bularuñ ortasında rast ola, bir gün ve bir dün birisi úatında ola ve bir gün ve bir dün birisi úatında ola. (KG: 77a15, 77b1-2-3 [334], y.+maú t.+mak KG: 93a6-7 [345], y.+maú t.+mak KG: 127a7-8-9 [371]).

yat yaraú: ‘hazırlık, teçhizat’ Yaya atlu kamu yatlu yaraúlu / Arada olmasun yatlu yaraúlu (HF: 4788 [310], y.+ın y.+ın HF: 5055 [320]) ← yaraú yat.

yavuz àayrsuz → yavuz u keydüg → yavuz u yaòşı → yazuklu yavuz: ‘kötü, yaramaz’ ...ortasında ùoàan oàlan fièli yavuz àÀyrsuz ola... (TTMA: 73b2-3 [92]) ← eyü ~ eygü yavuz.

yavuz u keydüg → yavuz u yaòşı: ‘iyi-kötü’ Òalúi òulúından bilürler ne’ydügin / Òulúi eydür yavuzın u keydügün (GN: 291a9153 [2677]) ← eyü ~ eygü yavuz ← yavuz àayrsuz.

yavuz u yaòşı: ‘iyi ve kötü’ ‘iyi-kötü’ İlk ol alur cümle nièmet çÀşnisin / èAúla iltür yavuzın u yaòşısın (GN: 66b7018 [267]) ← eyü ~ eygü yavuz ← yavuz àayrsuz ← yavuz u keydüg.

yay úiş: ‘yaz, kış’ Bu dem yüzüm süre turam her dem ayum yini togar / Her dem bayram durur bana yayum úişum yini bahÀr (YED: 77/1 [93]) ← úiş yaz.

yaz- u düz-: ‘yazmak, telif etmek, nazmetmek’ Bu olan óikÀyetler yaz u düz / KitÀb eyle kim oúına yaz u güz (SN: 175a5343 [557], y.-anı d.-eni SN: 185b5703 [581]) ← oúı- yaz-.

yaz u güz: ‘yaz ve sonbahar’ Bu olan óíkÀyetler yaz u düz / KitÀb eyle kim óuína yaz u güz (SN: 175a5343 [557]).

yaz u úış: ‘yaz ve kış’ Yaz u úış yabÀnlarda úoyun u úurt / Úutarlar idi bir aracuòda yurt (SN: 148a4534 [502]; RN: 258 [75]; YED: 187/6 [198]; GN: 32a914 [203]; y. ú.+dan YED: 271/6 [280], y. ú.+da YED: 301/9 [308]; y.+ın ú.+ın SN: 37b1299 [281], y.+ın ú.+ın SN: 177b5416 [562]; y. ú.+ KEMŞ: 12b237 [237]) ← úış yaz ← yay úış.

yazı yaban: ‘ova, kır’ İvünğ üayaàı oldur ki yazıdan yabandan ive bir úonuú gelse, er Àdem olmasa ol anı yidürür içürür... (DK: 5b8-9 [33], y. y. DK: 6b4-5 [33]) ← üaà u üaş u yaban.

yazuà u müzd → yazuklu yavuz: ‘günah ve sevap’ CÀn u gönül fehm ü ‘aúıl ‘ışk mevcine gark olıcak / Pes niçe ansun ol kişi yazuà u müzd assı-ziyÀn (YED:259/3 [268]).

yazuklu yavuz: ‘kötü, günahkâr’ ...Yañıldum men, yazuúlu yavuz óÀlum / FeryÀð ire, sen meger dutasın elüm (BH: 117b [185]) ← eyü ~ eygü yavuz ← yavuz ðayrsuz ← yavuz u keydüğ ← yavuz u yaðşı.

yıl u ay: ‘ay ve yıl, her zaman’ Girü sürdi dün dulrı ol ay bigi / Öküş menzil aldı yıl u ay bigi (SN: 117a3563 [437]) ← ay gün ← ay u gün ← ay u güneş ← ay u yıl ← ay yıl.

yılúı úara: ‘hayvan, at sürüsü’ ...güz günlerinde yaàmur çoú ve yılúı úara çok ola dimişler... (TTMA: 70a12-13 [92]) ← aà u úara ← úara yaàız.

yi- iç- → yi- ü iç- → yi- yidür-: ‘iç-, ye-’ Yiyelim içelüm úapunğda senünğ / Ölince úalalum úapunğda senünğ (SN: 174a5301 [554], SN: 14b432 [223]; DK: 109a3-4 [146], DK: 130a8 [168], DK: 137b6 [176], DK: 147a12-13 [187], DK: 104b7 [283]; BH: 96a [180], BH: 148b [193]; KG: 108b12-13 [357]; KY: 51b2044 [312]; GN: 205b5987 [69]; y.-diler i.-diler SN: 14b437 [223], y.-yüp i.-üp SN: 21a826 [249], y.-yelüm i.-elüm SN: 51a1673 [307], y.-diler i.-diler SN: 158a4842 [523]) ← iç- yi-.

yi- ü iç- → yi- yidür-: ‘ye- ve iç-’ Yimegi vü içmegi unudalar {dalar}/ Çün senünğ yüzünğ baúup göreler (YZ: 57841 [195], HF: 515 [147]) ← iç- yi- ← yi- iç-.

yi- yidür-: ‘ye-, yedir-’ Yigil yidürgil biçÀre eksilürse Tanrı vire / Birgün tenün yire gire girü kalan nendür senün (YED: 107 / 8 [118]) ← iç- yi- ← yi- iç- ← yi- ü iç-.

yön yoş: ‘cihet, taraf’ Belürmez aalı faalı yönü yoşı / Bilinmez úanúıdur nÀ-ðışı ðışı (HF: 7804 [424]).

yüz göz → yüz yanak: ‘yüz, göz, çehre’ Kim ola ki cÀdğ gözleri kemine èişvesiyle / Dilemez ki kıla özin ser ü pÀça yüz göz ile (KBD: 958/4 [371]; y.+i g.+i DK: 46a12-13 [76], y.+i g.+i KBD: 865/2 [337]) ← baş göz ← baş u göz ← göz ü úaş ← göz ü úulaú ← úaş u göz.

yir gök ~ kök → yir yurt → yir ü gök: ‘yer, gök, yeryüzü’ TamÀm olsa işün yir gök senündür / Ne kim dilersen dilek senündür (RN: 256 [75]; YED: 61/10 [80], YED: 169/2 [176], YED: 177/2 [184], YED: 206/4 [222], YED: 211/10 [228], YED: 223/4 [237], YED: 254/4 [263], YED: 320/7 [327], YED: 320/8 [328], YED: 328/2 [334], YED: 355/1 [356], YED: 371/3 [374], YED: 374/7 [378]; SN: 6a144[198]; KK: 75b4 [111]; HF: 336 [141]; y.+i g.+i DFN: 35 [227]; y.+i g.+i RN: 248 [74]; y.+i g.+i YED: 267/6 [276], y.+i g.+i YED: 173/1 [181], y.+i g.+i YED: 194/7 [207], y.+e g.+e YED: 370/10 [374], y.+i g.+i SN: 2b53 [198]; y.+i g.+i SN: 65a2049 [303]; y.+ni g.+ni BH: 127b [188];

y.+i g.+i KY: 48b1924 [301]) ← gök ü yir.

yir ü gök → yir yurt: ‘yer ve gök’ ‘İşkdur Hakk'un varlığı yir ü gök ma‘mýrlığı / ‘İşk bizi pertev itdi her biri birimüzden (YED: 233/5 [246], YED: 32/3 [48], YED: 48/10 [66], YED: 191/4 [202], YED: 210/5 [226], YED: 233/5 [246], YED: 262/7 [272], YED: 339/3 [342; RN: 257 [75]; GN: 32a914 [203]; HN: 4 [20], HN: 6 [20]; MN: 54b8 [57]; y. g.+i RN: 169 [59]; y.+de g.+de YED: 130/9 [139], y. g.+i YED: 386/7 [388]; y.+ler g.+ler HF: 62 [131]) ← gök ü yir ← yir gök ~ kök ← yir yurt.

yir yurt: ‘vatan, memleket’ Úaraca Çoban øarb eyledi, úaba aàacı yiriyile yurdıyıla úopardı arúasına aldı, Úazanıñ ardına düşdi. (DK: 27a7-8 [57]) ← gök ü yir ← yir gök ~ kök ← yir ü gök.

yoòsul aç → yoúsul ~ yoósul bay → yoòsul ~ yoúsul u bay: ‘fakir, zengin karşıtı’ Eytdi dün gün úapar-ğıdum ben seni / Úulaz yoòsul aç úoyduñ Àòir beni (YZ: 60886 [201]) ← ac u muòtÀc ← aç u arnuà ← aç u àusuz ← aç u yalın ← bay yoúsul ← bay u yoòsul.

yoòsul ~ yoúsul bay → yoòsul ~ yoúsul u bay: ‘zengin, fakir’ Saña òoĞ gösterüp durur hidÀye / Şefúat idesin yoòsula baya (BAH: 27a135 [103]) ← bay yoúsul ← bay u yoòsul.

yoòsul ~ yoúsul u bay: ‘zengin ve fakir’ İşitdi bilür úamu yoòsul u bay / İki pÀre bir demde olduın ay (SN: 5a109 [202], SN: 13a381 [220], SN: 39b1385 [287], SN: 119a3648 [443], SN: 163b4999 [534]; KY: 46a1823 [292], KY: 51b2041 [311], KY: 51b2052 [312]; y.+b.+dasın YED: 186/4 [196]; y. b.+lar BAH: 46b6 [142]; y. b.+a HN: 32 [26]) ← bay yoúsul ← bay u yoòsul ← yoúsul ~ yoósul bay.

yoldaş ü yÀr → yoldaş u rÀz-dÀr: ‘sevgili, yoldaş’ Bu dünyÀolmaz pÀyidÀr aç gözünü cÀnun uyar / Olgıl bana yoldaş u yÀr gel dostu gidelüm gönül (YED: 160/8 [169]; y. y.+ idi DVH: 33[239]) ← yÀr u yoldaş.

yol u iz: ‘yol, iz’ Denizdür ne yol bilinür ü ne iz / Úaçarlardı vü mÀl u cÀndur èaziz (SN: 123b 3806 [454]) ← iz toz ← iz u yol.

yoldaş u rÀz-dÀr: ‘yoldaş, sırdaş’ Sen uyursın ol uyanık eksüğüni bilgil bayık / Dahı niçe bulam tanık yoldaş u hem rÀz-dÀr durur (YED: 61/7 [79]) ← yÀr u yoldaş ← yoldaş ü yÀr.

yoúuş u iniş: ‘yokuş ve iniş’ Üçüncü günü yola düşdi yine / Yoúuşlar aàa vü inişler ine (SN: 93a2877 [390]).

yüz ü yanak: ‘yüz ve yanak, surat’ Kerem ile bir berü bak nikÀbı yüzünden bırak / Ayun on dördi misün balk uårur yüz ü yanak (YED: 132/1 [140]) ← yüz göz.

öevk ü āafÀ: ‘eğlence, eğlenme’ Vaút vaút ser-ÀàÀz idüp muóáuúikÀne beytler oúıyup öevk ü āafÀyıla, dervişler āoóbetiyile gündüzümüz èıyd ve gicemiz Úadr idi. (GT: 7a15 8b1-2 [160]) (MN: 125b9 [123]; ö. ā.+sını ADD: 6b17 [10]), ö. ā.+dan ADD: 10a1 [17]).

zır ü zeber: ‘altüst’ MýsÀ eydür göreyin bu su ne yirden gelür / Ger böyle akarısı zır ü zeber eyledi (YED: 356/10 [358]; HN: 120 [42], HF: 4997 [318]; DK: 116b12 [152]; ADD: 62a6 [135]; KBD: 116/3 [46]).

zülfi ü saç: ‘saç’ āabÀ yilin ögerlerdi seóer-çin / Ki ese deprede zülfin ü saçın (HF: 1464 [183]) ← āaç āaúal ← āaúal u āaç.

KAYNAKLAR

- Ağakay, Mehmet Ali (1953). İkizlemeler Üzerine, Türk Dili, C. 2, S. 16, s. 189-191.
- Ağakay, Mehmet Ali (1954). Türkçede Kelime Koşmaları, TDAY-Belleten, 97-104.
- Akkuş, Muzaffer (1995). Kitab-ı Gunya. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, Doğan (1998). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, Doğan (2000). Eski Türkçe'nin İzlerinde Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlatığı Gerçekler, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Akyalçın, Necmi (2007). Tanıklı Türkçe İkilemeler Sözlüğü, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Ayan, Hüseyin (1979). Hurşid-name (Hurşid ü Ferahşad), İnceleme-Metin-Sözlük, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Balcı, Mustafa (2010). Bilinmeyen Bir 12 Hayvanlı Takvim Risalesi: Takvîm-i Tatar Ma'a-Acem, Türkbilig, C. 20, s. 85-96.
- Buluç, Sadettin, (1956). Şeyyad Hamza'nın Beş Manzumesi, TDED, VII/1-2, s.1-16.
- Buluç, Sadettin, (1968). Şeyyad Hamza'nın Bilinmeyen Bir Mesnevisi, TM, XV, s. 247-257.
- Böler, Tuncay. (2011). Çaştani Bey Hikâyesi'ndeki İkilemeler ve Türkçede İkilemelerin Eskiliği Meselesi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 42, s. 33-60.
- Çağatay, Saadet (1942). Uygurcada Hendiadyoinler, Türk Lehçeleri Üzerine Derlemeler, s.29-66.
- Demirci, Ümit Özgür, Korkmaz, Şenol (2008). Yusuf u Zeliha Destan-ı Yusuf 'Aleyhi's-selam ve haza ahsenü'l- kasasi'l- mübarek, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Dilçin, Cem (1991). Mes'ud Bin Ahmed – Süheyl ü Nevbahar İncleme-Metin-Sözlük, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Erdem, Mehmet Dursun (2005). Harezmi Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine, Bilig, S.33, s.189-226.
- Ergin, Muharrem (1980). Kadı Burhaneddin Divanı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Güngör, Okan, C. (2018). Memlük Kıpçak Türkçesinde İkilemeler, Jass Studies- The Journal of Academic Social Science Studies, Sayı: 65, Bahar I 2018, s. 105-122.
- Hatiboğlu, Vecihe (1981). Türk Dilinde İkileme, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (Genişletilmiş İkinci Baskı).
- Karahan, Leylâ (1994). Kıssa-i Yusuf, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (1973). Sadru'd-din Şeyhoğlu, Marzubannâme Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), Ankara: DTCF Yayınları.

- Korkmaz, Zeynep (2007). Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (Genişletilmiş 3. Baskı).
- Levend, Âgâh, Sırrı (1953). Âşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevisi, Fakrnâme ve Vasef-i Hal, TDAY-Belleten, s. 205-253.
- Levend, Âgâh, Sırrı (1954). Âşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevisi Daha, Hikâye ve Kimya Risalesi, TDAY-Belleten, s.265-276.
- Mansuroğlu, Mecdut (1956). Çarhname - Ahmed Fakih, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Mazıoğlu, Hasibe (1974). Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidî'ş-Şerife, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Önler, Zafer (1990). Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) – Müntahab-ı Şifa I Giriş – Metin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özkan, Mustafa (1993). Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs – Gülistan Tercümesi Giriş-Metin-Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özmen, Mehmet (2001). Ahmed-i Dâ'î Divanı I Metin-Gramer-Tıpkıbasım I Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sertkaya, Osman, Fikri (1982-83). Maitirisimit Nom Bitig, TDAY-Belleten, s. 253-271.
- Tatçı, Mustafa (1990). Yunus Emre Divanı II (Tenkitli Metin), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tatçı, Mustafa (1991). Risaletü'n-Nushiyye, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tekin, Şinasi (1973-1974). 1343 tarihli bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'olga-bolga' Sorunu, TDAY-Belleten, s. 59-157.
- Tekin, Şinasi (1997). Timür Öncesi Anadolu İle Orta Asya Türk Dünyası Arasındaki Kültür İlişkileri ve Güzide Kitabının 'Tercüme' Hikâyesi', TDAY-Belleten, s.151-194.
- Tekin, Şinasi (2001). İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler, İstanbul: Simurg Yayıncılık.
- Tezcan, Semih, Boeschoten, Hendrik (2001). Dede Korkut Oğuznameleri, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Timurtaş, Faruk, Kadri (1971). Şeyhî'nin Harnâmesi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Timurtaş, Faruk, Kadri (1963). Şeyhî'nin Hüsrev ü Şîrin'i İnceleme – Metin, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Tunca, Hasan (2011a). Eski Anadolu Türkçesinde İkilemeler, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tunca, Hasan (2011b). Yunus Emre Divanı Işığında Tarihî Türk Lehçelerindeki İkilemelere Genel Bir Bakış, III. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi, 20.09.2010-22.09.2010, C 2, s.1005-1013, (Basım Tarihi, Aralık, 2011) İstanbul
- Türk, Vahit (2009). Bahrü'l-Hakayık Giriş – Metin – Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yavuz, Kemal (1991). Şeyhoğlu Kenzül-Kübera ve Mehekkü'l-Ulema (İnceleme-Metin-İndeks), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Yavuz, Kemal (2001). Âşık Paşa – Garibnâme I-IV, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.